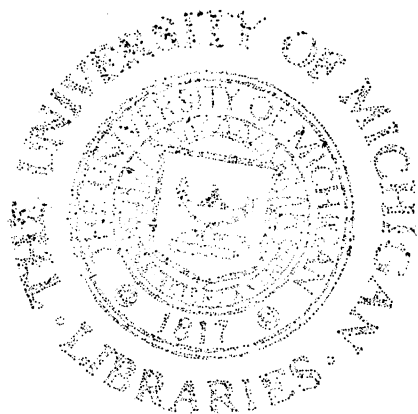

GRAD
EREN
923
BUHR

B 1,224,776

Հ Ա Յ

Վ Ա Ճ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Ռ Ո Ւ Ս Ի Ա Յ Ո Ւ Մ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Վ Ա Ի Ե Ր Ա Թ Ղ Թ Ե Ր Ո Վ

Է — Ժ Բ Դ Ա Բ

Դ Բ Ե Յ

Հ Ա Յ Կ Տ Է Բ - Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ճ Ս Բ Ե Ա Ն Յ

Պ Ա Բ Ի Ս

Բ ա գ մ ա ղ լ զ ու լ ե ա ն Տ ր զ ա ռ ա ն Բ ա ա ռ ա ղ յ ե ա ն Ի

Յ Է Ս Ի Մ Ա Բ Փ Ո Ղ Ո Յ

1906

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

1871
MAY 10 1871
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY

Հայ Կաթնակերպիչներ

ՀԱՅ

ԼԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ

Կաթնակերպիչների միություն

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՎԱԿՆԵՐԱԹՂԹԵՐՈՎ

Է - ԺԸ ԴԱՐ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՊԻՒՄԵՐ ԵՂՆԱՆՆԵՆ
430

ԳՐԵՑ

ՀԱՅԿ ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆՑ

ՊԱՐԻՍ

Բազմապեգուրան Տպարան Բաւանպեանի

3. ՍԻՄԱՐ ՓՈՂՈՑ

1906

6890

1970

1970

1970

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ին .
ն շնոր
մկուպուր
ուչնչ

ՀԱՅ ԳԱԶԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՌՌՍԻԱՅՈՒՄ

ՄԻ ՔԱՆՈՒ ԽՕՄՔ

Այս վերջին մի քանի դարերի պատմութեամբ զբաղուողն անշուշտ նկատել է, որ Հայերը քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը կորցնելով հանդերձ զարձնալ պատմական մի ազգ են կազմել եւ թէ՛ եւրոպական եւ թէ՛ ասիական պետութիւններում որոշ, յարգի եւ աչքի ընկնող դեր խաղացել: Հայկական աղբիւրները՝ այս պատմական եւ գործնական կեանքի մասին մեզ շատ քիչ բան են տալիս, բայց կան աղբիւրներ ուսուցիչուով, որոնք շատ հարուստ են եւ թանկագին մեր ազգի նոր պատմութեան համար:

Անցեալ դարու սկզբից մինչեւ կէսը, մինչեւ 50-ական թուականները, լոյս տեսան մեր պատմութեան վերաբերեալ բազմասեսակ վաւերագրեր, որոնց հեղինակները ուսու եւ կամ այլ ազգից էին, իսկ միւս կէտում այդ ուղղութիւնը՝ կարելի է ասել՝ հետզհետէ հանդաւ, եթէ հաշուի չտանինք Կովկասեան Հնագրական Ընկերութեան նախագահ Բերժէի խմբագրութեամբ կազմուած բազմահատոր «Արձանագրութիւնները» (Ակտի առիթօզր. կօւնիսսիյ), որի մէջ գրուած են ԺԹ-րդ դարու Հայոց պատմութեան վերաբերեալ վաւերաթղթերը: Ես մտադրուել եմ ժամանակի ընթացքում հայերէնի փոխել ըտրը այդ ուղղութեան յօդուածները, թղթերը, առանձին ժողովածու կազմելու համար, որպիսիք են մեր մէջ արժ. Տէր Գրեա Ա. քահանայի թանկագին «Դիւանները», եւ լրացնել հայկական զիւանի պակասը:

Հ. Տ. Ա.

հար.
որոն
հերին

Գաղթականութիւնն եւ գաղթականութիւնն, սնա այն կործանելի տարրը. որ իր անխելճ ճիւղաններում քամել սնչապլիկ է հայ ժողովըրդի տունը, տեղը, սիրտը, արիւնը եւ գեռ ոչնչացնում է Ճընչուած, նեղուած չորս կողմից Հայոց երկիր թափուող վայրենարարոյ թշնամիներից, հայ ժողովուրդն իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը կորցընելուց յետոյ՝ ստիպուած էր թողնել ինչ որ իրն է, սեփականն է, ազգայինն է եւ գնալ ընկնել օտարի գիրկը, այնտեղ միայն որոնելով հանգիստը, Հայն մինակ չէր գնում, նա վերցնում էր իր նեա իր բնտանիքը եւ պապական դաւադանը ձեռքին արագ արագ փախչում՝ նեռանում հայրենիքից ճիշտ այնպէս ինչպէս Աղլտը Ասդում-Գոմորից, Ո՛ր երկիր կամենաք ասացէք, միեւնոյնն է, հայ գաղթականին կը դանէք, Վանքի չորախը Չինաստանն է հասել, կարծեմ փաստեր աւելորդ են:

Հիւրընկալող երկիրը միշտ բարի չէր դէպի այդ խեղճերը, եւ մի կրակից փախչողը շատ անգամ ընկնում էր աւելի թեմայցած կրակի մէջ, այլուում, ոչնչանում, մոխիր դառնում եւ դարերից յետոյ հասած անչունչ յիշատակարանը միայն վկայում էր, որ Հայկեան ազգից մի խեղճ էլ այդ տեղ է բնակուել:

Մենք ունենք մեր աղգի ցաւալի գաղթականութեանց պատմութիւնը, Կլանող երկիրը Լեհաստանն է, ուր Տէր Պօղոսեանը Տէրպիլովսկու փոխուեցաւ, Յովհաննիսեանն էլ Մանովսկու, Վանովսկու եւ Իվանովսկու էլ չենք խօսում Տէրմիկելովիչների եւ Տէր Մկրտիչովիչների մասին...

Հարեւանցի կերպով ասենք, որ հայ գաղթականները մեծ մասամբ զիմեցին Լեհաստանն եւ այնտեղ էլ ոչնչացան, 1350 թ. երբ Կազիմիր երրորդ Լեհաց թագաւորը տիրապետեց Լեմբերգ կամ Իվլով քաղաքին, գովելով հայ վաճառականների առեւտուրը՝ կրծնի ազատութիւն չնորհեց նրանց, սակայն Հայն Հայի տակը փորեց եւ նիկոլ եպիսկոպոսը, որ աւելի յետագայ ժամանակներումն էր ապրում, կարողար՝ ոչնչ

ցընել իր հաւատակից ազգակիցներին : Այս մասին թող խօսէ « Բանի միութեան » հեղինակը . սակայն եւ յիշեցի այս . որպէս զի գիտենանք, որ Լեհաստանը Հային շէտանց . ուրեմն եւ անհիւրընկալ չը գտնուելով հանդերձ, իր միջնորդութեամբ խեղդեց Հայութեան հաւատոյ ուղն ու ծուծը եւ ստեղծեց աւելի քերականագ մի լեհահայ համայնք :

Սակայն այդքան անխիղճ չէր Ռուսիան : Իօան Խոստարոյի կը կիրն աւելի բարեխիղճ գտնուեցաւ :

Ե՞րբ մասն Հայերը Ռուսաց երկիր, — մենք չը գիտենք, միայն այդքան ասենք, որ ժ.Ա. գարու մասենադիր Արխատկէս Լասարիկերացին ճանաչում է « Ըռուզի » ազգին :

Հայն եղել է միշտ ճարտար վաճառական եւ կը լինի, քանի որ նա գոյութիւն ունի . ահա՛ գաղթականներն իրենց կեանքն անց են կացրել այդ ասպարիզում եւ շատ երկիրներում արածուսթիւններ ստացել . այդ երկիրներէից մէկն էլ Ռուսիան է, որտեղ մեր պապերը մեծ դեր են խաղացել : Տեսնենք ի՞նչ ճանապարհներով :

Մեր մասենադիրներն յաճախ ասում են այդ եւ երկիրն Բուլղարաց : Այս երկիրը գտնուում էր հին Հայաստանի հիւսիսային կողմ, եւ գիտնական աշխարհն արդէն որոշել է այդ երկրի տեղը . դա այն երկիրն է, որ մի ժամանակ կոչուում էր Վոլգար եւ բնակիչներն էլ Վոլգարներ, որոնք բնակուում էին Վոլգա գետի ափերը մօտ այժմեան Աստրախան եւ Կազան քաղաքների միջեւ : 370 թ. այդ երկիրն ենթարկուեցաւ Գոթաց յարձակման, իսկ 390 թ. Հոներն ողողեցին այդ երկիրը եւ երկար մնացին այդտեղ իրրեւ Բիրայետոզ տարր : Հայերը երկար ժամանակ գործ ունեցան այդ ազգի հետ եւ երեւի ճէնց հնումն գաղթեցին : Այս գէպտում պէտք է կարծել, որ Հայերը Ալանաց երկրով ճորայ պահակով դուրս են գնացել դէպի Բուլղարիա կամ Վոլգարաց երկիր եւ այնտեղ մնացել : Ռուս պատմարան կարամզինն ասում է, որ Վոլգայի Բուլղարների հին մայրաքաղաքի տեղակիներում բազմաթիւ հայ արձանագրութիւն կրող գերեզմաններ են գտնուում : որոնցից մի քանիսը Զ. եւ Թ. գարուն են վերարբերում : մի եւ նոյն տեղ գտնուում են նաեւ հայկական գրամներ : Եայն պատմարանի ասելով « 90 վերստ Կազան քաղաքից հեռու, Վոլգայից 9 վերստ՝ վրայ գտնուեցան ժ.Բ. գարու հայկական արձանագրութիւններ, հաւանականաբար Հայերը, որոնք վաղուց հեռէ հոչակուած են վաճառականութեամբ, պարսկական եւ այլ տեսակ ապրանքներ փոխանակում էին սուսական մորթու եւ այլ կաշիների հետ : Այս արձանագրութիւնները 1722 թ. կազանցի հայ Յովհաննէս Բարսեղեանը թարգմանեց Պետրոս Ա. արքայի համար : »

1062 թ. Մեծ իշխանների հրովարակներով կանչուած էին Հայեր, որոնք կոչուում էին « Եամեխաքի » : որպէս զի օգնեն կիււի երկրին Լեհերին դուրս քշելու : Սրանք կանչուած էին այն պայմանով, որ երեք

տարուց յետոյ արձակուրդ պիտի ստանային եւ ազատ իրաւունք ունենային Ռուսաց երկրում բնակուելու. ըստ իրենց ցանկութեան : Ռուս հայազէտ պատմարան Ս. Ն. Գլինկին իր երկհատոր « Հայոց Պատմութեան տեսութիւն » գրքումն (տպ. Մոսկուա 1833 թ.) ասում է, որ ժամանակն ոչնչացրել է այս կոչական եւ արտօնատուր հրովարտակի իսկականը եւ մնացել է միմիայն հայերէն թարգմանութիւնն (°) :

Կարամզինի ասելով՝ « Վլադիմիր Մոնոմախի (1113-1125 թ. էր իշխում) ժամանակ Կիեւում իրենց հմտութեամբ նշանաւ որ էին հայ բրժիշկները » :

Մի ուրիշ անգ. « Նովգորոյկան իշխանութեան պետ Ալէքսանդր Աբակումովիչը (1367 թ.) կոտորեց լազմաթիւ Թաթարներ, Հայեր... »

Ս. Ս. Բոգուչը իր « Տաւրիոյ պատմութեան » մէջ (տպ. Ս. Պետերբուրգ 1806 թ. հատոր Բ. էջ 176-177) մի յիշատակութիւն է անում. — Երբ Թաթարները տիրեցին 1262 թ. Հայաստանին, գաղթեցին լազմաթիւ բնակիչներին Աստրախանի եւ Կազանի միջեւ. ընկած երկիրներ, այստեղ սրանք երկար տանջուելով սկսեցին դիմումներ անել Քաֆֆայի գաղթականներին խնդրելով թոյլտուութիւն, որ իրենք էլ նրանց մօտ բնակութիւն հաստատեն : Նրանց տեղաւորեցին Ղարաու-Բագար եւ Սուզգալի միջեւ. անտարականներն ու արհեստաւորներն տեղաւորուեցան Հին Ղրիմում, որը իրանց յեղուով Ղազարաթ անուանեցին. Քաֆֆայու մէջ էլ բնակութիւն հաստատեցին եւ այնտեղ իրենց բնակավայր թաղը ամուր պարիսպներով պատեցին, որպէս զի պատսպարուեն Թաթարաց արշաւանքներից : Մի ուրիշ անգ էլ ասում է (Բ. հատ. էջ 403). — Հայերը Արարատեան լեռան Հոգեւոր Վարչութեան իրաւասութեան ներքոյ էին. նրանք քրիստոնեաների մէջ ամենաբազմաթիւ տարր էին կազմում եւ ունէին երկու եպիսկոպոս առաջնորդ, որոնք նշանակուած էին Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքի կողմից : Դրանցից մէկը կատալարում էր Քաֆֆայի արեւելեան երկրում մինչեւ Չերքեզիոյ Կէնի քաղաքը եւ զած Հայերի եկեղեցիները, իսկ միւսի թեմը Բախչի-Սարայից մինչեւ Դնեստր գետի վրայ եղած Կաւշան, այսինքն Ղրիմի ամբողջ արեւմուտեան մասը :

Մինք իսկապէս առաջ ընթինք այստեղ այն յիշատակագրութիւններ, որոնք վերաբերում են այժմ Ռուսաց հովանաւորութեան տակ գտնուած երկիրներին : Այստեղից մինք այն եզրակացութեան ենք գալիս, որ Հայերը վաղուց արդէն յարաբերութիւն են ունեցել Հիւսիսականների հետ, որին ապացոյց են նաեւ մեր մատենագիրների վկայութիւնները : 862 թ., այն է Թ. գարում արդէն՝ երեւաց ռուս ազգը եւ հեղհեռէ տարածեց իր հզօր թեւերը դէպի հեռաւոր Սիբիրը, Կովկասը, Ասիայի խորքերը... եւ աւելի ու աւելի ծանօթացաւ Հայութեան հետ, մինչեւ որ 1827-ին « Հնչեց Ռուսաց զէնքը Արարատի քարձունքների վրայ եւ

Հայաստանի ոգին ուս գինուորհերին օգնութեան հասաւ » : 1709 թ. Հայերը գրում էին Պետրոս Մեծին . « Արի քո զօրով եւ մենք կաղըս տամբունք , ոտի կեղնենք » : Հայերը կատարեցին իրենց խօսքը , միայն Ռուսաց զօրքը ուչ եկաւ — հազիւ 100 տարուց յետոյ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Մենք խօսեցինք Բուլղարների մասին . եւ պէտք է դրանց երկրում որոնենք մեր ուղածը . որովհետեւ այդ երկիրն է միջնորդի դեր խաղացել :

Երբ Բագրատունեաց հարստութիւնը կորցրեց իր թագը , երկիրն աւերուեցաւ , եւ նենք Յոյներից ստակոխ եղած երկիրն Ալփ-Ասլանի արչաւանքով վերջնականապէս թշուառացաւ եւ Հայն զարծեալ ոտիպուած եղաւ գաղթելու . նա ինքն էլ չը գիտեր ո՛ւր գնար : Բազդի ձեռքին խաղալիկ եղած Հայերը զէպի հիւսիս եւ հարաւ-արեւմուտք գլմեցին :

Անիի վերջին կործանման համար Ղազար Ճահկեցին ասում է , որ նա կործանուեցաւ շարժից , որովհետեւ այդպէս էր՝ անիծել Յովհաննէս Յրզնկացին , բնակիչները փախան Ջուղայ , Կասպից ծովեզրեայ քաղաքներ , Վան , Սիս , Ագ-Սէրայ , որ Աժտէրխանի մօտ է . Քլֆէ եւ այլն : Արրահամ Կրեաացի պատմարան կաթողիկոսն իր «Պատմութիւն Անի քաղաքին» յօդուածում ասում է Յովհաննէս վարդապետի համար . « Ել 'ի վերայ բարձր բլրի միոյ՝ եւ անէծ գբաղաքն . եւ կրկնեաց ծուներ անշով եւ ասէ . Տէ՛ր , այլ ոչ լինիմ երաշխաւօր . այսուհետեւ զօր ինչ կամիս՝ այնպէս արա » . յանկարծ , ասում է , « էջ սաստիկ թարկու թիւնն Աստուծոյ եւ սկսաւ քաղաքն շարժիլ՝ եւ տապալել պարիսպքն . եւ զայն տեսեալ՝ հապճեպ ամենայն ոք ընթացմամբ՝ փոյթ ընդ փոյթ բուռն հարեալ ամենայն ոք 'ի ձեռաց ընտանեաց եւ զուակաց իւրեանց , եւ տարողէլ ելեալ վտարեցան . թողլով գբաղաքն եւ զեկեղէ խնն եւ զօսկեզօծ պալատսն եւ զժաղկաւէտ դաշտս իւրեանց , գնացին որպէս փախըստական . ճեղքեալ կէսքն 'ի Ճուղայ , եւ կէսքն առ եզերս Կասպից ծովուն , եւ ոմանք 'ի Վան եւ այլքն 'ի Սիս . իսկ այնք՝ որ ոնցին ընդ ծովն Կասպիջ՝ գնացեալ յարեցան յազգն Նիսողաց , որ է Մոզոց , զօր թաթար ասեն . եւ առեալ հրաման 'ի թաթար խանէն . բնակեցան ի Ալ. Ժարայ կոչեցեալ վայրի , որ մերձ է Աժտէրխանու . . . » (Տես Արրահամ Կրեաացի , սպ . էջմ . 1870 թ . էջ 108-109) : Այս կործանումը սովորաւ

բար ընդունում են 1319-1320 թուականին, ուրեմն եւ այդ թուականներին Հայերն անցել են Ասորախան: Ասորախանում տպուած «Քերականութիւն Հայկայ լեզուին» գրքի յիշատակարանում (տպ. Ասոր. 1798 թ.) ասուած է. «Բազմութիւն Հայ ազգի բնակչաց Անոյ, զիրուցան եղեալ յերկրէն ի բեանց ՚ի տար աշխարհ, բազումք ի նոցանէ եկեալ նստան ՚ի կողմանս երկրին Ափդերխանու եւ գտեալ անդ զայլ եւս Հայս ՚ի բազմաց հետէ եկեալս, բնակեցան աստ եւ յայսմիկ աշխարհի»: Համարեա՛ մի եւ նոյն խոսքերն են գրուած եւ Տփլիսում 1846 թ. հրատարակուող «Կովկաս» կազէթայի N° 46ում. էջ 178:

Այստեղից երեւում է, որ վերջին գաղթականութիւնները կեղծորոն Ասորախանն էր: Այս նահանգը հնումը մերթ այս եւ մերթ այն վայրենի ու կիսավայրենի ազգերի ձեռքին է եղել եւ պարբերաբար այս ու այն ազգի յարձակման ու ասպատակման է ենթարկուել: Այդ նահանգի գլխաւոր քաղաքն կոչուում էր Ատէլ (տես սուս. Ջինուրտակսն Հանրագիտակ. հատոր Ա. էջ 619. տպ. Պէտերբուրգ 1852 թ.), թ. դարու վերջումը այժմեան Ասորախանի նահանգը երեք ազգերի մէջ էր բաժանուած. Վոլգայի աջ ափը մինչեւ Մանրիչա գետը Քաղարներին էր պատկանում. այս դետի ձախ ափի երկիրը եւ կասպից ծովից մինչեւ Ուրալ եղած երկիրը պատկանում էր Քվալխաններին, իսկ աւելի հիւսիս Վոլգայի ափերը՝ Պէչէնէզներին: Թաթարաց կամ Մոնղոլաց արչաւանդների ժամանակ Ասորախանը մի տեսակ արչաւանդների կիցքի դերը կատարեց եւ վերջ ի վերջոյ Թաթարները բնակութիւն հաստատեցին Վոլգայի ափերի վրայ եւ հիմնեցին կազան քաղաքը, նորոգեցին Ատէլ քաղաքն եւ կոչեցին Աստորականի:

Հայերը հետզհետէ գալով այդ երկրումը բնակուելու նպատակով՝ շատ մեծ արգելքները հանդիպեցան, որովհետեւ իշխող Թաթարները շատ էին նեղում նրանց եւ վերջապէս գլխաւորն այն էր, որ վաճառականութեան համար յարմարութիւններ չըկային. իսկ Հայերի միակ պարապմունքն այդ էր. ուստի եւ այդ անտանելի լծին չը դիմանալով 1331 թուականին չուեցին Ասորախանից դէպի Ղրիմ, ուր իրենց եղբայրներն համեմատաբար աւելի լաւ դրութեան մէջ էին: Նրանց գլխաւոր գաղթասեղին էր Քաֆա կամ Քէֆէ քաղաքը (տես Արք. Կրեւ. էջ. 109), Չնայած այս գաղթին, այնուամենայնիւ սակաւաթիւ Հայեր մնացին Աստորականում, որոնց մասին մինք քիչ յետոյ կը խօսենք:

Ռուսաց պետութիւնը վաղուց արդէն ծրագրել էր դուրս քշել իր հարեւան Թաթարներին իրենց ստամաներից, ոչնչացնել Տիւրքարականների իշխանութիւնը, բայց հարկաւոր էր հզօր կամքի տէր առաջնորդ եւ դա եղաւ Իօան Դ. Ստոարարոյ ցարը եւ ամբողջ Ռուսի ինքնակալ մեծ իշխանը: Նրա ժամանակը Ռուսաստանի համար մի նոր գարեչրջան էր եւ Իօան Ստարարոն, որի առաջ դողում էին ժամա-

նակակից ուս բարձրաստիճան պաշտօնեայք, որի հրամանի անկատար թողնողը կախաղանի բաժին էր լինելու. վերջնականապէս որոշեց քը-
 շել Վօլգայի՝ Ռուսիոյ մայր գետի ափերից յանդուզն Թաթարներին և
 1547-ին Իօանի գօրքը շարժուեցաւ դէպի Կազան. իսկ 1549 թ. ինքը
 բազմամարդ զօրքով շարժուեցաւ դէպի Վօլգայի երկիրները: Առաջին
 անգամ դնացած գօրքն մեծ աւեր ու կոտորած գործեց, սակայն երբ ինքը
 դնաց, քաղաքը պաշարած ժամանակ մեծ անձրևներից ու տարափից
 ստիպուած եղաւ յետ նահանջելու: Սակայն պատերազմներն շընչհատ-
 ուեցան. 1552-ին Կազանն արդէն Ռուսաց ձեռքին էր եւ այժմ հերթն
 հասաւ Աստորականին. 1557 թ. այդ քաղաքն էլ վերջնականապէս Ռու-
 սաց ձեռքն անցաւ, ու այն օրուանից կոչուեցաւ Աստրախան, իսկ մեր
 տարեգրութիւննց մէջ՝ Հոչասարխան, Աժդէրխան եւ Հսօղարխան:

Ռուսաց Աստրախանին տիրելու լուրն հասաւ Իլվով, Գէֆէ եւ Ղրիմու-
 այլ հայաբնակ տեղեր եւ կամաց կամաց այն Հայերը, որոնք մի ժամա-
 նակ այդ երկրում էին բնակուել եւ գիտէին երկրի վաճառաչան լինելը,
 դիմեցին նորից դէպի Աստրախան եւ այլ եւ այլ տեղերում բնակութիւն
 հաստատեցին:

1635 թ. Աստրախանում հինգ տուն Հայ կար, իսկ շատ Հայեր էին
 գալիս առևտրական գործերով Աստրախան, որոնք զբանց մասին լուր
 հասնելին Էջմիածին, նկարագրելով նրանց թշուառ վիճակը եւ որ զըլ-
 խաւորն է ատանց հոգեւոր միտթարուծեան լինելը: Ս. Էջմիածնի հա-
 մար այդ տարիներն աւելի բողոքաւոր էին քան մի որ եւ է ուրիշ ժամա-
 նակ: 1633 թ. յունուար 13-ին ազգի եւ հոգեւորականների, հաճու-
 թեամբ կաթողիկոս օժուեցաւ Փիլիպպոսը, որին հարկաւ Շիկնոյ մական
 նուն պէտք է ապ: 1635 թուականին եղած Տաճկա-պարսկական պա-
 տերազմներից նախնապէս քայքայուած Էջմիածնին մի գործոն ձեռք էր
 հարկաւ որ, որովհետեւ վանքունն եղած փայտեայ շինուածութիւնները բոլո-
 րովին խարխուլ գրուածեան մէջ մնալով, ոչ միայն նարդու թեան այլ եւ
 վերաշինութեան կարօտ էին եւ Փիլիպպոսը վերանարդեց, վերաշինեց,
 Փիլիպպոսը առ հասարակ եկեղեցաշէն հայրապետներիցն էր եւ արթուն
 աչքով հսկում էր իր հօտին: Ըսելով Աստրախանի հայերի վիճակը նա
 անմիջապէս նրանց հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ եւ յորդորեց եկե-
 ղեցի շինելու. սակայն ի՞նչ կարող էին անել չինդ տուն աղքատ հայ
 վաճառականները. ՚ի հարկէ ոչինչ: Փիլիպպոս հայրապետը ստիպուած
 էր այլ միջոցների դիմելու: Եւ զպում էր, որ առաջին միտթարու-
 թիւնը պէտք է Էջմիածնից ուղարկել. հարկաւոր էր մի քարոզիչ, որ
 չրջէր Աստրախանի ու Կազանի նահանգում ցրուած Հայերի մէջ, ժո-
 դովարարութիւն անէր եւ վեհի այդ գեղեցիկ միտքն ՚ի կատար անել,
 եւ ահա Հայրապետն երեք կնիցակ արձակեց, մէկը յանուն Աստրախանի
 հայ բնակիչների. « զի յուսացեալ յԱստուած ձեռն արկեցն շինել զեկե-

ղեցի » , միւսը առ թագաւորն Ռուսաց Միխայէլ Ֆէօօրովիչն , որի մէջ աղերսում է , որ Աստրախանի Հայերին հրաման տայ եկեղեցի շինելու . իսկ երրորդը . երրորդը յանուն նոր նշանակուած նուիրակի . այդ նուիրակը նշանաւոր Ռսկան վարդապետն էր , (Կովկաս , 1846 թ . N° 47) :

Ռսկան վարդապետը մեծ գեր է խաղաղել մեր սպասարութեան գործում : Նա թէպէտ Երեւանցի էր կոչւում , սակայն ծն . Ապաճան քաղաքում 1615 թ . , ուրակը նա աշակերտեցաւ Պաշասար վ . Կեստրոսցուն եւ Մովսէս կաթողիկոսի հետ էջմիածին եկաւ , ու կուսակրան քան . ձեռնադրուելով նորից Սպաճան անցաւ : Յետոյ Փիչիպոպու կաթողիկոսը թէեւ նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեց , սակայն Ռսկանը մեծ վարդապետաց օրինակ աննելով՝ իրեն ընդ միշտ « Վարդապետ » կոչեց :

Ռսկանը էջմիածնում եղած ժամանակ ծանօթացաւ Պալո Պիրոմալի Դոմինիկեան կրօնաւորի հետ եւ նրանից լատիներէն սովորեց (*) :

Ահա այս Ռսկան վ . ճանապարհ ընկաւ դէպի Աստրախան վեհի պատուէրը ճշտութեամբ կատարելու : Աս Ռուսաստանի ստաջին նուիրակն էր եւ այդ ժամանակից սովորութիւն եղաւ նուիրակ ուղարկելու Ռուսաստան . միայն յետագայ նուիրակներն յաճախ կոչուած էին Ռուսաստանի եւ Հնդկաստանի :

Ռուսաց ինքնակոյն եւ Րումանովի Հարստութեան հիմնադիր Միխայէլ Ֆէօօրովիչ թագաւորն սիրով կատարեց Հայոց կաթողիկոսի խնդիրը , եւ բարձրագոյն հրովարտակով հրամայեց Աստրախանի Վոլոզոպոյին (Զօրապետ . որ մի տեսակ շրջանի կառավարիչի դեր էր խաղում) յայտնել տեղւոյն Հայերին բարձրագոյն հաճութիւնը եկեղեցի շինելու մասին : Ռսկանն էլ կատարեց իր պաշտօնը եւ ինչքան ժող վում էր նուէրներ , անմիջապէս ուղարկում էր Աստրախանցոց : Այդ մի եւ նոյն ժամանակներ մի ինչ որ եպիսկոպոս գնաց Աստրախան . ինչ ո՛վ էր , նա մեզ յայտնի չէ . բայց հաւանականաբար Տաճկաստանի եպիսկոպոսներից պէտք է լինէր . որովհետեւ Ղրիմում այդ ժամանակներ Տաճկահայ եպիսկոպոս առաջնորդներ կային եւ Ղրիմն էլ երկու թիմի էր բաժանուած : Սրանք հաւանականաբար այցելում էին նաեւ այլ քաղաքների Հայերին . որովհետեւ Քէֆէից արեւելեան կողմ բաւական մեծ թիւ կար : Այս եպիսկոպոսն էլ նպաստեց գործին , եւ 1640 թ . շինեցին մի փայտեայ

(*) Ռսկան վ . յետոյ իր եղբոր Աւետիս վաճառականի հրահրմամբ Ամստերդամ անցաւ եւ տեղ հասաւ 1662 թ . , որ մի շարք բազմածախ գրքեր սպագրեց , ի թիւս այլոց Աստուածաշունչ , Աւաքեւ Գաւրիթեցու պատմագրութիւնը , Խորենացու աշխարհագրութիւնն ու Աղւսէսագրքք եւ այլն : Մանրամասն տեղեկութիւններ տես « Բառ . Երեւելի արանց » հատ . Բ . — Ռսկան վ .

եկեղեցի յանուն ս. Աստուածածնի : Շնորհիւ այս եպիսկոպոսի շուտով քանանայ եւ սարկաւագ էլ ունեցան Աստրախանցիք : Փիլիպոս եւ յաջորդ Յակոբ կաթողիկոսների Աստրախանցիներին տուած զանազան բարիքներն ու շնորհները այնքան մեծ էին , որ եկեղեցում սրբոց անուններն յիշելիս երկար ժամանակ ասում էին եւ կարծեմ զեռ այժմ էլ այդ սովորութիւնն չի վերացնի՝ « եւ սրբոց Գրիգորիտեանց եւ Ներսիսեանց , եւ Փիլիպպոսի եւ Յակոբայ : հովուաց եւ հովուապետաց Հայաստանեայց , եղիցի յիշատակ 'ի սուրբ պատարագս , աղաչեմք » :

Հայոց Հայրապետի այս ուշադրութիւնն մի ականակ սերմ էր , որ ընկաւ այդ հողի մէջ , շուտով ծիւեր արձակեց եւ ճիւղաւորուեցաւ : Այն օրուանից , երբ եկեղեցի շինուեցաւ , մատրախանը դարձաւ մի ականակ հայութեան կեդրոն եւ հայ վաճառականներն սկսեցին կապուել այդ քաղաքի հետ : Ինչպէս Պարսկաստանից , այնպէս էլ Պարսից ձեռքը գտնուած միւս երկիրներից կրօնաւոր այցելուներ երեւացին , եպիսկոպոսներ , վարդապետներ , քահանաներ էջմիածնից , Գանձասարից եւ այլ անդերից : Պարսկաստանի հայ վաճառականները տեսնելով , որ Աստրախանի Հայերն արդէն կանոնաւոր առեւտուր են բացել , սկսեցին յարարութիւն եւ այս անգամ Աստրախանն արդէն փոխանակ մոնղոլական յարձակումների , դարձաւ հայ վաճառականական ապետրական օրների կեդրոնատեղի :

Այնչննչք մենք այդ վաճառականութեան :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ինչպէս յիշեցինք , Աստրախանը վաճառականութեան կեդրոն դարձաւ եւ Պարսկահայերն էլ կապուեցան այդ քաղաքի հետ : Այժմ հարեւանցի կերպով ծանօթանալով թէ ինչպէս ծագեց հայ վաճառականութիւնը Պարսկաստանում :

1585 թ. Պարսկաստանում թագուորեց Շահ-Աբաս Ա. Մեծը , որ նշանաւոր է Սէֆէվիդեան հարստութեան մէջ իրբւե վերածնիչ , իր երկրի սահմաններն ընդարձակող եւ որ գլխաւորն է իր երկիրն բարեկարգող եւ Հայաստանն աւերող : 1602-1617 թուականների ընթացքում նա նորից ձեռք բերեց այն երկիրները , որոնք մի ժամանակ Պարսկաստանին էին պատկանում (առաջինը Մեծի յարար : Հայ ժողովրդի հետ , էջ Դ , ուստ . սուր . Պետերբուրգ 1898) : Նրա արշաւանքի ճանապարհն էլ ղգբաղղ Հայաստանն էր . եւ որովհետեւ մեծ մասն արդէն Տաճկաց ձեռ-

քին էր, ուստի եւ հարկաւոր էր վերստին տիրել այդ երկրին .

Մի գարնուրիկի միտք ծագեցաւ այդ մարդու մէջ, որի նման ղեկ-
քերն շատ քիչ կան պատմութեան էջերում . —

Հարկաւոր էր իր պետութեան ապահովութիւնը, եւ Շահ-Աբասն
մտածեց ամայանցնել Հայոց երկիրն, որպէս զի Տաճիկներն նախ քան
իր երկիր մտնելը ստիպուած լինեն անապատներով անցնելու : Շահին
ըղձակատար եղաւ Վրացի հաւատուրաց Ամիրդուռայ խանը, եւ մինչդեռ
Ջղախղու Սինան փաշան գալիս էր 'րա դէմ, Շահը հրամայեց Ա-
բարատեան երկրի բոլոր բնակիչներին ժողովել Սրասխ զետի ասփին,
կանչուած էին Ջուղայի հայ իշխանները, որոնք ահագին հարստութեան
տէր մարդիկ էին եւ նոյն իսկ Եւրոպայի հետ առեւտրական յարաբերու-
թեան մէջ էին, Առաքել Դաւրիժեցին նկարագրում է թէ ինչպիսի պա-
տիւններով ընդունեց Շահ-Աբասին իջալիկը, որը զարմանք պատ-
ճառեց նոյն իսկ Շահին : Բնական է, որ Շահին պիտի գրաւէր հայի
ընդունակութիւնը, եւ նա հաւատացած էր շնորհիւ նրանց՝ բարեխաւել
իր երկրի վաճառականութիւնն : Հայ իշխանները որոնք կանչուած էին,
իրենց գլուխն ունէին Տէր Յովհաննէսին : Շահն ասում էր, որ պէտք
է նրանց տեղափոխել, իսկ պատերազմից յետոյ նրանք կրկին կը վերա-
դառնան իրենց երկիրը : Հայերը խորհուրդ տուին չ'անելու, ասելով
որ աշուն է եւ ժողովրդի համար դժուար է, հարկաւոր է ձմեռել,
Սակայն նա անողոք գոտուեցաւ եւ իր իշխաններին հրամայեց անմիջա-
պէս կատարել, Հայոց ՌԻԴ (1603) թուականին էր կատարուած այս
աղագային մեծ եւ կորստաբեր գաղթը : Առաքել Դաւրիժեցին ասում է .
« Չոմանս մահու հարուածով դանելով, եւ զոմանց զունչս եւ զականջս
հատանելով եւ զոմանց զգլուխն կտրեալ 'ի ձող ցցելին, որպէս զեղբայր
Առաքել կաթողիկոսին, որում անունն էր Յօհաննէսն, զսորա եւ զայ-
լոյ ուրեմն անն զգլուխս կտրեցին եւ 'ի ձող ցցեցին յիզր գետոյն Ս-
րասխայ . » (Առաք. 1896, էջ միստ . էջ 42) : Ժողովրդին ծեծում էին,
նեղում եւ ստիպում անցնել գետով : Շատ քիչ նաւեր կային, ուստի
եւ ժողովուրդը վայնասուն՝ լաց ու կոծ բարձրացնելով թափուեցան Ե-
րասխի մէջ . խեղզուողներուն գոչը, կսկծանքն, մորմոքունն, ճիչերն,
վայերն ու հառաչանքներն զղբացնում էին երկինք եւ իւզղուում կոր-
չում անհետ : Ժողովրդին քշում էին խորա ու բորա ձանազարհներով,
որպէս զի Օսմանեան զօրքն չը գտնէ նրանց եւ ետ չը խլէ : Ահա այս
նեղութիւններով գնացին նրանք ղէպի Սուրասան : Մէջ բերենք այս-
տեղ ժամանակակից Ստեփան վարդապետի ողբն այս հրէշային գաղթա-
կանութեան մասին .

Ախտս քեզ Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ ,
 Տիրուցան ելաք անմեղ անխորհուրդ ,
 Գերի գնամանաք դէպ 'ի խորասան
 Քաղցած ու ծարաւ , սկլոր թշուառական :

Խարիւր ու խաղար ցաւի դիմացաք ,
 Ձեր քաղցրիկ երկրէն ոտ դուրս չը դուրաք .
 Խիմի ձեր խօր մօր գերեզման թողաք ,
 Տըններն ու ժամը ուրիշին առաք :

Էս սիրուն դաշտերն , մեծ մեծ քաղաքներն ,
 Քաղցրիկ ջրերն , ձեր շէն գեղերն ,
 Ո՞ւնն աք թողման գուք որ գնամանաք ,
 Էսպէ՞ս կը լընի որ մոռանում աք :

Վախում ամ էնպէս մաքերնուց ընկնի ,
 Ինչքան որ ողջ աք՝ մաքերնուդ չընկնի ,
 Բարի ձեր որդոց թոռանց պատմեցէք ,
 Էսպէս խայրենիքն քանգած թողեցիք :

Մասիսի անուռն , Նոյայ տապանի ,
 Աբարատ դաշտի , սուրբ Էջմիածնի ,
 Մեր խոր Վիրապի , սուրբ Գեղարդ , Մուզնի ,
 Չմոռանան մինչ 'ի օրն դատաստանի :

Աչքս կուրանար , շինքըս կտարուէր ,
 Խեղճ Հայաստան , քեզ էսպէս չը անտեր ,
 Թէ մեռած էի , ինձ երանի էր ,
 Քան թէ կենդանի՝ աչքըս բաց անտէր :

(Բազմաշիկ , 1847. էջ 95) :

Այս թշուառութեան ենթարկուեցաւ նաեւ բազմաժողովուրդ եւ հա-
 բուստ Ջուղայ քաղաքն , որ , ինչպէս ասացի , ժամանակին Հայոց աշ-
 խարհումը միակն էր : Ջուղայեցիք գնալով Պարսկաստան , Շահ-Աբասից
 ստանձին արասնութ իւրեաներ ստացան եւ հիմնեցին Սպահան մայրաքա-
 ղաքի մօտ Եսր Ջուղան , որք փոքր ժամանակում համարեաւ նոյնպիսի
 հոշակ ստացաւ , որպիսին էր Հին Ջուղան : Եսր Ջուղան կարճ ժամա-
 նակում վաճառականութեան կեդրոն դարձաւ , բնակիչներն անցան Հնդ-
 դաստան , ուր մինչեւ անգամ սեպհական մարզարտի որսաբաններ ձեռք
 բերին , հիմնեցին ընկերութիւններ , առեւտրական աներ եւ կառառ-
 ուեցաւ Շահ-Աբասի ցանկութիւնը : Անա որքնք էին , որ առաջին ան-
 ցամ պարսկական ապրանքներով շինեցին դէպի Ռուսիա :

Ջուղայի եւ Սպանի հայ վաճառականների արտահանած վաճառքներն էին մետաքս, անպատրաստ մետաքս (ղան), մետաքսէ գործուածքներ, բամբակ, իսկ Ռուսաստանից զուրս էին տանում մորթեր սամոյրի, ազուէսի, բէշկի (բորբ), կզնաքիսի եւ այլ մանր մուներ իրեղէններ: Առեւտուրը կառարւում էր շատ սակաւ դէպքում գրամական հաշիւներով, այլ ուղղակի փոխում էին միմեանց հետ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Դարձեալ մեզ տնայտ է մնում Ռուսաստանում առաջին անգամ Հայերի վաճառականութիւն սկսելն, միայն մի աղբիւր, որ մեզ կարողանում է տալ այդ մասին տեղեկութիւն՝ դա Ռուսաց արխիւն է: Այնտեղ էլ այսքան յայտնի է, որ գոնէ հայ վաճառականութիւնն պաշտօնական է ճանաչուած 1626 թ. մարտ 26-ին: Այն մամանակ, ինչպէս յայտնի է, դոյութիւն ունէր Ռուսաստանում Պոսոյսկիյ Պրիկազ — «Դեսպանական Ատեան», որի հիմնադիրն էր Իօան Գ. Ռուսաց թագաւորը: Այս Ատենի պարտականութիւնը նոյն էր, ինչ որ այժմ արտաքին դործոց նախարարութեանը — յարաբերութիւն ունենալ օտար պետութիւնների հետ, կարգապիւ այլ եւ այլ քաղաքական հարցերն եւ այլ: Հայերն եկած լինելով օտար պետութիւնից — Պարսկաստանից, յարաբերութիւն ունէին այդ հաստատութեան հետ: Ահա այդ Ատենի գործերի մէջ կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Մաքսական ատենից Դեսպանական ատեան ուղարկուած ցուցակ այն ապրանքների, որոնք բերուած են Մոսկուա հայ վսանառականների ձեռքով»:

Այսպիսով 1626 թ. մարտից սկսեցին վաճառականներ գալ Մոսկուա, բերելով ապրանք: Թէ ո՞վ էր կամ ո՞վքեր էին այդ վաճառականները, մեզ յայտնի չէ, սակայն պաշտօնական սկիզբն այդ է:

1647 թ. մարտին Աստրախանի հայ վաճառական թաւաքայեանը՝ որի սերունդներն դեռ այս օր էլ կան Ղզլարում, խնդիր ներկայացրեց Դեսպանական Ատենին խնդրելով որ իրեն թոյլ տրուի գնալ Ռուսիոյ այլ եւ այլ քաղաքներ եւ ապրանք տանել վաճառելու համար: Ատեանն իրաւունք տուեց:

Պարսկաստանցի հայ վաճառականները լսելով այդ արտօնութիւնների մասին, ուրախացան եւ նրանց լնկերութիւնն, որ մասնաւոր յարա-

Գեան մէջ էր Աստրախանի հետ, որոշեց մի մնայուն պայման

կնքել Ռուսաց պետութեան հետ եւ թագաւորին էլ ներկայացնել մի որ եւ է հազուադեպ եւ թանկագին նուէր, որպէս զի ցոյց տուած լինեն իրենց արտադրելի ապրանքների նախազաղափարը :

Ջուղայի Հայերի մէջ կային այնպիսի մաքուր գործ հանող ականագործ, արծաթագործներ ու սկերիչներ, որ նրանց ձեռագործն դեռ այսօր էլ զարմացնում է տեսնողներին : Ահա այդ արհեստաւորների ձեռակերտ գահաւորակն ուղարկուեցաւ Ռուսիա :

Սպահանի Հայ Վաճառականական Ընկերութիւնն արդէն վաղուց գոյութիւն ունէր եւ առեւտրական կապերով կապուած էր Հնդկաստանի հետ, նոյն իսկ Հնդկական քաղաքներում բաժանմունքներ ունէր : Գըլխաւոր վաճառելիքներն էին մետաքս, մետաքսէ ու բամբակէ գործուած շներ, թանկագին ակնիք եւ այլն : Նրանց քարաւաններն գնում էին մինչեւ հնդկական ու տաճկական ծովագրեայ քաղաքներ, Քուխարայի կողմեր, Տիբիլիս, ուր վաղուց արդէն պարսիկ վաճառականներն սեպական քարվանսարայներ ունէին : Վրացերէն մի վէպիկի մէջ, որ կոչուում է «Կորած երեխայ», նկարագրուած է պարսիկ վաճառականների առեւտրն : Բնական է որ մեր երկիր, որ առանձին առեւտրական գիւրութիւններ էր ստեղծում, աւելի ցանկալի պէտք է լինէր Հայ Վաճառականական Ընկերութեան :

1641 թ. Պարսից Շահի մօտ արհեստական մասի կառավարիչ էր Յակոբ Յովհաննէս Ջուղայեցին, (Երան Պ. Լէօն իր « Հայկական սպագորութեան » մէջ շփոթել է Յովհաննէս վարդապետի հետ) : Սա Նւրուպա ճանապարհորդելով զբաղուեցաւ մեքենայական արհեստով եւ Պարսկաստան մի քանի գիւրութիւններ ու նոր մեքենաներ մտնեց, որոնցով ոգւում էր Հայ Վաճառականական Ընկերութիւնն : Սպահանում առաջին անգամ սպագորութիւն մուծողն էլ սա էր եւ առաջին անգամ իր շինած տառերով սպեց ս. Պողոսի թղթերը, եօթը գումի Սաղմոս, սակայն սպագրական թանաք չունենալու պատճառով թողեց Աստուածաշունչ տպելու միտքը : Այս մասին բաւական սեղեկութիւն է տալիս Պետերբուրգի հայ սպագորութեան ժրջան մշակ Յովհաննիսեան Յովսէփ սարկաւազն իր ուս. յեղուով « Հայկական յիշատակարաններ » (Արմենակիայ Պամեատնիկի Ս. Պետերբուրգ 1897 թ.) գրքումը : Երեւի այդտեղից է վերցրել այդ Յակոբ Յովհաննէս Ջուղայեցու մասին նաեւ Ս. Ն. Գլինկին (ետահատոր « Ժողովածու Արձանագրութեանց », որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմութեան, Մոսկուա 1833-1838) :

Հայ վաճառականներն իրենց զեապան ընտրեցին իրենց աւագագոյն վաճառականներից մէկի որդուն Խօջա Չաքար Սարճատեանին, եւ նա իր հետ վերցնելով էլի ինը հոգի՝ 1639 թուականի ամառը ծովով գլմեց Աստրախան : Օգոստոս 7-ին նա արդէն Աստրախանում էր, ուր նա ծանօթաբաւ տեղական հայ վաճառականների հետ եւ այսպէս ներկայացաւ

տեղւոյն իշխողներին՝ իշխան Լվովին եւ Բեկլիմիրչեւին. (այս մասին տես Փողոզվածու արձանագրութեանց, 19 63-67, հատոր Բ.), որոնց յայտանեց իր գալու պատճառն եւ ղեկավարութեան մասին: Իշխաններն նրան ապահովեցրին եւ նա սեպտեմբեր 19-ին ճանապարհ ընկաւ դէպի Մոսկուա: Յաջորդ ատուայ մարտ ամսին նա արդէն Մոսկուայումն էր, ուր նոյնպէս ներկայացաւ. Գեոպանական Ատենին եւ յայտնեց իր գալու պատճառն: 1660 թ. ապրիլ 12-ին նա բազմ ունեցաւ ներկայանալու Ալէքսէյ Միխայլովիչ թագաւորին եւ ներկայացրեց այն նուէրները, որ ուղարկել էր Սպանանի Հայ Վաճառականներին Բնիկրու թիւնը, Գրանք էին:

Գահաւորակ կամ գահ, սկով ու արծաթով պատած, ադամանդներով, մարգարիտներով ու յանկինթներով զարդարած: Գահի վրայ միայն 876 հատ այլ եւ այլ մեծութեան ադամանդ կար, մէկ լայ, 1223 հատ յակինթ, գահը պատած էր մախմուրով, որի վրայ դարձեալ երեք թեւ մարգարիտ էր անցկացրած, երկու կողմից երկու հրեշտակ, որոնք նոյնպէս մարգարիտներով էին զարդարուած: Գահի վրայ հետեւեալ լատին արձանագրութիւնը կար.

Potentissimo et Invictissimo Moscovitorum
Imperatori Alexio, in terris feliciter regnanti,
hic tronus, summa arte et industria
fabrefactus, sit futuri in coelis et perennis
faustum felixque omen. Anno Domini 1659.

(Հգորագոյն եւ ամենաանյողթ Մոսկուայի ինքնակալ Ալէքսէին, երկրիս վրայ բազմաւորապէս թագաւորողին, այս մեծաարհեստ բազմաջան աշխատանքով կերտուած գահի թող լինի (նուէ՞ր) բազդաւոր նախատեսութեամբ երկնադհայ անվերջ սքանչելիաց: Յամի անտոն 1659.)

Բացի այս գահը ներկայացրեց նաեւ հետեւեալ նուէրները: Սորհրդաւոր ընթրիքը պղնձէ տախտակի վրայ նկարած, ոսկէ մատանի ադամանդով, խորովելու՝ տապակելու արծաթէ ատան, պարսկական սափակ արծաթեայ հեղուկամանով, հոտաւէտ իրեր, 15 շիշ Շահի գործածած շարափ, երեք շիշ վարդաօղի, 4 շիշ անուշահոտ օղի, մի շիշ նարնջի օղի, 6 մախալ արեւելեան անուշահոտութիւն, 12 ուսի սաս, ոսկէ բարձունքով սազ կամ տաւիղ զարդարուած թանկագին քարերով, որի մէջ կայ շինուած մի թանաքաման, դարձեալ երկու ադամանդաւոր ոսկէ մատանի, արծաթագործ արկղիկ կողպէքով թանկագին իրեր ասուէնու համար, 1 1/2 փութ հնդկական իմիր:

Թագաւորն այս ընծաները ընդունելով, հրամայեց արքունիքից հոգալ Սօջայ Զաքարի բոլոր կենսական ծախսերն, իսկ Սօջային էլ հրամայեց հետեւեալ օրը իրեն ներկայանալ Դեսպանական Ատեանում: Թագաւորը պատուիրեց իր մօտ հաւաքել ողու նշանաւոր արհեստագէտներին եւ գնահատել տուեց գահը. նրանք գին գրին 22,589 ր. 60 կոպէկ: Աս այնպիսի հրէշային մեծ գումար էր այն ժամանակ եւ այնպիսի արժողութիւն ունէր, որ այժմեան մի միլիոն բուրլուն հաւասար պէտք է համարել: Ինչո՞ւ ենք հետու գնում, դեռ 50 ական թուականներին Տփխսում 2-3 հազար նիկոլայի մանկիմանոց արծաթ ունեցողն համարուում էր մեծ հարստութեան տէր:

Սօջայ Զարար Սարճատեանն թաղաւորի պատուէրի համաձայն հետեւեալ օր ներկայացաւ Դեսպանական Ատեանին: Այնտեղ նրան հարց արուեցաւ, թէ արդեօք կարո՞ղ է Ռուսաստան բերել հնդկական ու պարսկական թանկագին ակներ, թու՞թակներ եւ այլ թոչուններ, գազաններ եւ թէ ինչ եղանակով կարելի է Պարսկաստանից Ռուսաստան հրաւիրել գեղարուեստագէտներ, ոսկերիչ-արծաթագործներ, ակնագործներ եւ այլ սեսակ արհեստագէտներ:

Սօջան յայտնեց, որ իր հայրը նշանաւոր վաճառական է, Հնդկաստանից մտնելու տեսակ քարեր է արտահանում, եւ որ Եւրի Ընկերութիւնն, այլ եւ այլ պետութեանց մէջ գործակալներ եւ մեծ առեւտուր: Յայտնեց նաեւ, որ գահը շինուած է Իսպահանում արքունի արհեստագէտների ձեռքով եւ եթէ հարկ լինի, դեռ գրանցից էլ աւելի լաւեր կարելի է շինել: Թոչուններ բերելու համար խօսք առեց, իսկ գազաններ բերելու գործը մի քիչ զժուար թուաց: Յայտնեց նաեւ, որ շատ արհեստաւորներ կան եւ կաշխատէ Ռուսաստան ուղարկելու: Այն էլ յայտնեց, որ եթէ 50 հազար բուրլու տասպճակ (չափքախ, ձիու փոսոց) պատուէր տան, այն էլ կարող է շինել եւ այդ բոլորը նա կանէ: Իսկ այն բանի, որ Ռուսաց թագաւորը քրիստոնեաների պաշտպանն է, Թագաւորը հրամայեց յայտնելու իրեն բոլոր նուէրների գինը, սակայն Սօջայ Զաքարը հրաժարուեցաւ խնդրելով թագաւորին, որ նա այդ բոլորն էլ ընդունի իբրեւ նուէր: Սակայն թագաւորն այդ պատասխանով չը բաւականացաւ եւ, ինչպէս տեսանք, Մոսկուայի վաճառականներից իմացաւ գահի գինն, ուստի եւ խնդրեց Սօջային, որ նա յայտնէ դո՞ւ է իրենց ի՞նչ է նստել գահը. այն ժամանակ միայն Սօջան ասաց, որ 24,443 ր. 50 կոպէկ է նստել: Ի արիւտուր այս մեծարժէք նուէրների թագաւորն հրամայեց տալ նրան 4000 բուրլի արծաթ, 12,500 բուրլի պղնձէ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ իրատունք տուեց Սիրիական Ատեանից 18 հազար բուրլու սամոյրներ գնելու պետական գներով, նոյնպիսի իրաւունք տուեց նաեւ այլ ապրանքների վերաբերեալ:

1660 թ. օգոստոսին արձակուրդի հրաման ընդունելով եւ սնցաթուղթ

ստանալով, ուրախացած՝ նոյն ամսի 20-ին ճանապարհ ընկաւ (*) զէպի Աստրախան, աշնտեղով Իսպահան գնալու համար :

ԳԼՈՒԽ Ե.

Այն ժամանակ երբ Խոջայ Զաքար Սարհատեանցը Ռուսիա զնաց եւ արդէն վերադարձաւ, Իրանի թագաւոր Շահ-Աբրաւ Բ. որը Հայերին այն աչքովը չէր նայում ինչպէս իր նախահայր Շահ-Աբրաւ Մեծը, լսելով որ իր հպատակ Հայերը Ռուսաց պետութեան հետ բանակցութիւն են սկսել, թարկացաւ եւ այդ գործին մասնակից եղողներին բոլորին էլ այլ եւ այլ պատիժների ենթարկեց : Այսպիսի անյաջողութիւնը միանգամայն ոչնչացնում էր այն բոլոր արտօնութիւնները, որոնք դեռ նոր էին ստացուած, հետեւապէս եւ զործի սաղմը խեղղման՝ ոչնչացման էր դատապարտուած :

1665 թ. վերածնութեան դարադուրսն էր հայ վաճառականութեան համար : Պատճառը Շահի մահն էր :

Այս վերածնութիւնն այն չէր, ինչ որ կար Շահ-Աբրաւ Մեծի ժամանակ :

Շահ-Աբրաւ Մեծը Իրանի գահի վրայ բազմելու օրից իր երկրի բարեկարգութեանց ետեւէ եղաւ : Նախ եւ առաջ նա անզղիացի Ռուբրիա Շիրլէյի օգնութեամբ զինուորական բարեկարգութիւն մտցրեց իր զօրքի մէջ եւ ապա հաստատ համոզուած լինելով, որ պետութեան սյմն երկրի հարստութեան մէջ է, վաճառականութեան ծաղկման ձեռնամուխ եղաւ : Այս գործին նպատակաշարժար գտաւ Զուղայեցի Հայերին, որովհետեւ արդէն Հին Զուղայում տեսել էր նրանց առասպելական հարստութիւնը : Երկրի ամենաարդիւնաբեր մասը մեաքսալիսճառութիւնն էր, որի մեծ նավաճառութիւնն իրեն էր վերապահել, ուստի եւ այդ մեծանշտորը որոշ գումարով նա Զուղայեցի Հայերին կապալով տուեց, որով եւ պետութիւնն առատապէս օգուտում էր եւ որ զլիսաւորն է, այդ օրուանից

(*) Մենք այստեղ հարեանցի կերպով հարկաւոր ենք համարում յիշելու, որ ուռս. « Պատմական տեսութիւն Տին Բուսաց թանգարանի » գրքում էլ մի յիշատակութիւն կայ, որ 1554 թ. Շաքու ու Շամսիու իշխողներն զեսպաններ ուզարկեցին Ռուսիա առկարի հարցի վերաբերեալ, նոյնպէս Աստրախանի վրայով : Նրանք շատ թանկագին իրեր զարգէր են տարել Ռուսիա և հրովարտակներ ստացել, սակայն չէ յիշուած թէ ովքեր են եղել :

Ջուղայեցիք սկսեցին հետզհետէ հարստանալ . թէ ի՛նչպէս , — այդ մենք կը տեսնենք :

Մետաքսի մենավաճառը Պարոկաստանում թողնել անկարելի էր , ուստի եւ սկսեցին առեւտուր Տաճկաստանի եւ արեւմտեան Եւրոպայի հետ : Նրանց ճանապարհն էր Թաւրիզ , Վան , Էրզրում , Տրապիզոն եւ այլ ծովեզրեայ քաղաքներով Ջմիռնիա , Կ . Պօլիս , Վինետիկ , Ճինովա , Մարսէյլ եւ նոյն իսկ Ամստերդամ , ուր մինչեւ անգամ առեւտրական աներ ունէին : Թուսաց հեա ունեցած յարաբերութիւններն ուրիշ ճանապարհներ բաց արին Աստրախան - Մոսկուա - Արխանգելսկ - (Նովգորոդ-Սմօլենսկ) - Շվեդիոյ քաղաքներ եւ Ամստերդամ :

Եւրոպայից նրանք տանում էին Պարսկաստան մահուդ , ոսկի , արծաթ , ժամացոյցներ , արհեստական մարգարիտ , բուստ , հայելիներ եւ այլն , որոնք լաւ էին ծախւում պարսկական եւ հնդկական քաղաքներում : Մենք մի ուրիշ աշխատութեան մէջ կը խօսենք Հնդկահայ վաճառականութեան մասին , միայն այսքան ասենք առ այժմ , որ Հայերը Հնդկաստանի հետ վաճառականութիւն սկսեցին Շահ-Աբբաս Մեծի ժամանակ եւ այնտեղ էլ դործը կանոնաւոր կերպով էր առաջ գնում : Հայ վաճառականները Շահ-Աբբասի համար քաղաքական դեր էլ էին կատարում . Շահից նամակներ էլ տանում եւրոպական թաղաւորների մօտ եւ պատասխան բերում , նոյնպէս եւ եւրոպական երկիրների մասին տեղեկութիւններ հաղորդում Շահին :

Փէ . դարու առաջին քաւորդում Ջուղայում մօտ 30000 բնակիչ կար եւ եւ 20-ից աւելի եկեղեցի : Այս դարը Ջուղայի եւ Սպանանի ծաղկման դարն է եւ այդ ժամանակ Անգղիացի , Հոլանդացի եւ Ֆրանսիացի վաճառականներ էին գալիս Սպանան եւ Ջուղայ եւ բազմաթիւ եւրոպացի արհեստաւորներ կային Շահի ծառայութեան մէջ : Շահ-Աբբաս Մեծը մինչեւ անգամ աշխատում էր եւրոպական պետութեանց հետ քաղաքական յարաբերութիւն եւ բարեկամութիւն պահպանել եւ այլն (տես Պետրոս Մեծի յարաբ . Հայ ժողովրդի հետ , էջ Ե . - Զ .) , սակայն նրա յաջորդները դաւաճանեցին այդ քաղաքականութեան եւ կարգերը տեղի տուին հներին . Շահ-Աբբաս Մեծը իր հետ գերեզման տարաւ այն բուրքը , ինչ որ ինքն էր մտցրել Պարսից երկրում եւ հնուձեռն՝ փթած բարձրի դրօշակը սկսեց ծածանել Սասանեանց փայփայած երկրումը :

Շահ-Աբբաս Բ . Փօքրի մահը Հայերին հօգի սուեց . նրանք վճռեցին վերանորոգել իրենց յարաբերութիւնները Թուսիայի հետ , իրագործել այն ծրագիրները , որից նրանք սպասում էին անտեսական բարեփոխումն եւ այն էլ կարճ եւ ձեռնտու ճանապարհներով : Իրանի նոր վեհապետը՝ Սիւլէյման Շահը՝ կարծես աւելի խելօք մարդ էր եւ անա՛հայ վաճառականներին շնորհեց առեւտրական գործի ազատութիւն : Այժմ մնում էր միայն Հայ վաճառականական Բնկերութեան յեղափոխութիւնը :

Այդ ընկերութիւնը հետագայ գանուեցաւ այդ գործումը եւ 1666 թ. փետրուար 21-ին Աստրախան ուղարկեց երկուսին՝ Ստեփան Մովսիսի որդի Ռոմադրամանին եւ Գրիգոր Մատթէոսի որդի Լուսիկեանցին (Ռոմական վաւերաթղթերում վերջինս մի երկու անգ անուանուած է Լուսիկով, իսկ մնացած անգերում Գուսիկով)։ Թէպէտ Հայերէն կոմիտասում Յուսիկեան է գրուած, սակայն մենք աւելի ճիշտ համարելով Լուսիկեան, այսպէս էլ կը գործածենք)։ Սրանք 1667-ին Մոսկուա հասան եւ ժամանակի օրէնքի համաձայն Դեսպտական Ատեանի հետ յարաբերութիւն սկսեցին։ Այն ժամանակ Ռուսաստանում Դեսպտական Ատեանը նոյն գեր էր կատարում, ինչ որ այժմ Արտաշին գործոց նախարարութիւնը։ Այլքէյ Միխայլովիչ թողաւ որ սիրով բնորոշեց Հայ վաճառականական Ընկերութեան ներկայացուցիչներին եւ համաձայնուեցաւ Հրովարտակներով որոշել ամենայն անսակ իրաւունքներ ու արածութիւններ։ 1667 թ. դրի 22-ին արդէն հրատարակուել էին անեւայի վերաբերեալ օրէնքներն, որոնց 77-րդ յօդուածում ասուած էր. « Այն օտար երկրացիները, որոնք գալիս են Անգրծովեան երկիրներիցը, ինչպէս Ղզըլբաշները, Հնդկիները, Բուխարացիները, Հայերը, Ղալմուխները, Չերքէզները, Աստրախանի բնակիչները եւ այլն երկրացիներն իրատունք են ստանում իրենց ապրանքները բերել Մոսկուա եւ այլ քաղաքներ, այս օտարների ծախած ապրանքից բուրուց մէկ գր/մնեա (10 կոպէկ) մաքս վերցնել, իսկ եթէ ապրանքը կը ծախեն Աստրախանում, այն ժամանակ բուրուց 10 գնեցա » (սրբան ստուգեցինք, զինգան այն ժամանակ հաշոււմ էր 1[2 կոպէկ, ուրեմն 5 կ.)։ Մի եւ նոյն օրէնքը 99-րդ յօդուածումն ասուած էր. « Երբ Ղզըլբաշները, Հայերը, Յոյները մեր սահմանակից քաղաքներ կը գան, իսկոյն ապրանքը խուզարկել՝ զննել բոլոր արկղերը, հակերը, կապոցները, զննել մարգարիտներն ու այլ տեսակ ակները, տեսնել որպէս զի ոչ մի բան թազցրած չը լինեն, իսկ ոտասաց ապրանքն էլ նրանց հետ վախելիս՝ զգոյշ լինել » (Արձանագր. հաս. Ա. 19 3)։

Ուրեմն օրէնքի գոյութիւնն արդէն Հայերին իրատունք էր տալիս ազատ վաճառականութիւն անելու, սակայն Հայերն աւելի զգոյշ գտնուեցան եւ որոշեցին վաւերաթուղթ ձեռք բերել, որպէս զի ամեն կերպ ապահովուած լինէին։ Ռոմսիոյ հետ մշտապէս յարաբերութիւն ունենալու համար նրանց հարկաւոր էր իրենց ընկերութեան կողմից ներկայացուցիչ ունենալ Մոսկուայում եւ այդ պատճառով իրբեւ գործակալ (ապենտ) վարձեցին Մոսկուական պետութեան յայտնի՝ Անգղիացի Թոմաս Թոմասի որդի, Բրէյն-ին եւ բուրուց 2 կոպէկ որոշեցին ի պրիտուր այդ պաշտօնի։ 1667 մայիս 31-ին կնքուեցաւ պայմանն, որը ազատ փոխադրութեամբ մէջ ենք բերում։

« Ծահի երկրի եւ Սոյսան քաղաքի հայ վաճառականներին, ինձ՝

Ստեփան Մովսիսի որդի Ռոմաղամեանիս եւ ինձ՝ Գրիգոր Մատթէի որդի Լուսիկեանիս ներկայ 7175 (=1667) թուականին համայն Ռուսիոյ Մեծ Արքան՝ Մեծ, Փոքր եւ Սպիտակ Ռուսիոյ թագաւոր եւ Մեծ իշխան Ալեքսէյ Միխայլովիչ ինքնակալը շնորհի արժանացրեց, թոյլ տալով մեզ Հայ Վաճառականական Ընկերութեան եւ մեր գործակատարներին դալ Անդրծովեան երկիրներից, բերել մետաքս, արդաշ եւ այլ պարսկական ապրանքներ եւ ստեւտուր անել Մեծ Արքայի Մոսկուա, Աստրախան, Արխանգել եւ այլ սահմանաքաղաքներում, Մեծ Թագաւորը հըրամայեց, որ մեր ապրանքները ում եւ ծախենք՝ ուստաց թէ գերմանացուց եւ փոխարէն ինչ որ վերցնենք՝ ուսական թէ գերմանական ապրանք, որկի թէ եֆիմկա (հոլանդական գրամ), պարտաւորում ենք իր երկրի միջով մեր երկիր վերադառնալ :

Մի եւ նոյն ժամանակ Մեծ Արքան մեր խնդրի համաձայն իրաւունք տուեց մեզ, որ մեր ընկերութեան կողմից Մոսկուայում գործակալ լինի Մոսկովաքնակ Թոմաս Թոմասի որդի Բրէյն անգլիացին, Այս իրաւունքի համաձայն մենք՝ Ստեփան եւ Գրիգոր՝ մեր ամբողջ ընկերութեան կողմից ներկայ 7157 թ. մայիս 31 ին արքայանիստ Մոսկուա քաղաքում պայմանաւորուեցանք Թ. Բրէյնի հետ, որ մինչեւ Մեծ Արքայի կամք կը լինի՝ նա Մոսկուայում մեր գործակալ լինի, իսկ մենք՝ Ստեփան եւ Գրիգոր՝ վաճառականներս՝ վերադառնալով Խաղաճան, պէտք է յայտնենք մեր Թագաւորին այդ պայմանի մասին եւ խնդրենք նորին Արքայական Մեծութիւնիցը, որ խնդրողական թուղթ ուղարկէ Ն. Ա. Մեծ. Ռուսաց Թագաւորին, որպէս զի վերջինս իր ողորմածութեան արժանացնէ Ռոմասին, երբ Թոմասը մեր կողմից որ եւ է խնդրի կ'ունենայ, Պէտք է այնատիւք, որ այս թուղթը, որքան կարելի է չուս, հասցնենք Մոսկուա Թոմասին, Թոմասը հարկ եղած դէպքումը մեր բոլոր գործերի համար պէտք է իրեն հաւատարիմ մարդկանց ուղարկէ Աստրախան, Նովոգորոդ, Արխանգել եւ այլ քաղաքներ եւ մեր ստեւտրական-արգիւնաբերական բոլոր գործերի ու խնդիրների համար անխարդախաբար եւ հաւատարմութեամբ կարգադրութիւններ անէ եւ հոգ տանէ ինչպէս Մեծ Արքայի ասաջ, այնպէս էլ Ն. Արք. Մեծ. Բոյարինի (իշխան), Աորհըրդարանի եւ այլ պաշտօնէից մօտ, Հարկ եղած դէպքումը նա, մեր գործերի գրութեան մասին, պէտք է տեղեկութիւն տայ մեզ եւ ինչ կարգադրութիւն էլ մենք կանենք լինի զա մեր ներկայութեամբ թէ առանց մեզ, պէտք է ի կատար ածէ, եթէ պատահի, որ կարիք զգացուի մեզ նամակ գրելու, այն ժամանակ Թոմասը պէտք է ուղարկէ նամակը մեզ հէնց որ ճանապարհորդ կը պատահի, Համաձայն այս պայմանաթղթի, մենք եւ մեր Ընկերութեան բոլոր գործակատարները, որոնք ապրանք կը բերեն, պարտաւորում ենք տեղական մաքսագնիւրի համաձայն Աստրախանում վճարել Թոմասին բոլորուց մի դենդա, եթէ ապ-

րանքը կը ծախենք Աստրախանում, պարտաւորում ենք ծախուած ապրանքի ընդհանուր գումարիցը վճարել դարձեալ բուրլուց մի դենդա : Եթէ մետաքս ծախենք Մոսկուայում Աստրախանի մաքսագնից թանկ, այս դէպքումն էլ ընդհանուր վաճառման գումարիցը վճարենք Թոմասին գործեալ մի տենդա : Իսկ եթէ Մոսկուայումն էլ չը ծախենք մետաքս եւ այլ ապրանքներ եւ ասանինք Նովգորոդ, Արխանգել եւ կամ այլ ուսմանաքաղաքներ եւ այնտեղ ծախենք, պարտաւորում ենք բուրլուց մի գենդա վճարել : Եթէ այնպէս պատահի, որ մետաքսն ու միւս ապրանքներն ուղարկենք ծովից միւս կողմ եղած երկիրներումը վաճառելու, գործեալ պարտաւոր ենք բուրլուց մի գենդա վճարել տեղական մաքսագների համաձայն : Այսպիսով Թոմասին ՚ի վարձատրութիւն գործակալութեան մենք պարտաւոր չենք բուրլուց 1 գենդայից աւելի վճարելու : Եթէ մենք Թոմասին մետաքս եւ կամ այլ ապրանք զբերենք Մոսկովեան պետութեան քաղաքներում վաճառելու, այդ դէպքում վաճառումից գոյացած գումարից բուրլուց մի գրօշ (2 կոպէկ) իրեն : Եթէ Թոմասը մեր ապրանքը ծախէ եւ ստացած գումարով մեզ համար ուսական կամ գերմանական ապրանք գնէ, եւ կամ թէ մեր ապրանքը նրանց ապրանքի հետ փոխէ, այս դէպքում մենք պարտաւոր ենք բուրլուց մի ուրիշ գրօշ էլ տալ : Իսկ ինչ որ Թոմասը ծախս կունենայ, կամ խնդրագիրների համար տուրքեր կը վճարէ, կամ թէ մեր, որ եւ է գործի համար Մեծ արքայից հրովարտակ ստանալու հոգ կը ստանէ, այս բոլորը լինի մեր ներկալութեամբ թէ առանց մեզ միայն մեր գրութեան համաձայն, մեր պարտքն է վճարել Թոմասի ներկայացրած հաշուի համաձայն : Եթէ այնպէս պատահեց, որ Թոմասին վճարելի գումարը չ'ունենանք, այն ժամանակ դրամի փոխարէն պէտք է ապրանք տանք՝ մետաքս, արդաչ եւ այլն : Այս վճարումը, նայած թէ որտեղ կը լինի, Աստրախանում, Մոսկուայում, Նովգորոդում, Արխանգելում եւ կամ այլ քաղաքում, պէտք է հաշուենք տեղական դներով եւ բացի այս, պէտք է մաքսատան գների համաձայն բուրլուց մի գենդա իրեն վճարենք : Իսկ եթէ պատահի, որ Մեծ Արքայի Ռուսական պետութեան մէջ, բացի Թոմասի եւ նրա գործակաատարների, ուրիշ մէկը գործակալութեան վարձ պահանջէ, Թոմասը պարտաւորում է մեզ դրանից ազատ հացուցանել : Այս բոլորին վկայենք. Իվան Բոժնով, Ուլեան Բօրիսով, Ֆիլիպ Կրըբիով, Իվան Գրօզիլեւ, Մելչեանի Իվանով, Պայմանագիրը գրեց Իվանովսկայա հրատարակի դատարանական պաշտօնեայ Զօսկա Յեկանով : (Արձանագր. հաս. Ա. էջ 142-145) :

Նոյն օրը, այն է 1667 (=1715) մայիս 31-ին, Ալեքսէյ Միխայլովիչ թագաւորը այդ առեւտրական դաշնագրի հրովարտակը շնորհեց, որ ետեւեալն է .

« Աստուծոյ Ամենակալ արարչութեամբ, Նրա հանձարեղ Աջով պոսկ-

ուած ու պահպանուող եւ նրա կենարար եւ կենսատու Հոգևով կտա-
վարուող ամենաողորմած եւ ամենաներջանիկ Մեծ Արքայ եւ թագաւոր
եւ ամբողջ Մեծ, Փոքր եւ Սպիտակ Ռուսիոյ Մեծ իշխան Ալէքսէյ Միխայ-
լովիչ Ինքնակալից՝ Նորին Լուսափայլ Արքայական Մեծութեան եւ Բարձր
Արքունի ու Պետական Գեղարանական գործոց իշխան եւ տեղակալ Շատս-
կոյ Աֆօնաոսի Լավրենտեւիչ Օլիգին-Նաչչօկին եւ Խորհրդարանի ատե-
նադպիրներ Գերասիմ Սիմէօնով՝ որչի Դոխտուրովի, Լուկիան Տիմօ-
ֆէեւ՝ որչի Գոէասովի եւ ատենադպիր Եֆիմ Բօղիոնով՝ որչի Իւրեւի-
Համաձայն (տիտղոս Պարսից Շահի՝) Նորին Շահ Աբբասեան Մեծութեան
Պարսից հպատակ Հայերի՝ Ստեփան Բումաղամեանի, Գրիգոր Լուսիկեանի
եւ ընկերների խնդրի, նրանց հետ հետեւեալ պայման կնքեցինք, որ
նրանք Ռուսներին եւ Գերմանացիներին վաճառելու համար Մեծ Ռուսիա
մետաքս եւ այլ ապրանքներ բերեն, իսկ ինչ որ մինչև այժմ բերել են
զանազան վեճասարեր ճանապարհներով՝ իրաւունք ենք տալիս ուրիշ պե-
տութեանց մէջ ծախելու, սակայն այսուհետեւ արգելու մ ենք մի եւ նոյն
ճանապարհներով ապրանք բերելու : Այսուհետեւ նրանք իրաւունք չու-
նեն այլ պետութեան վաճառականներին հետ որ եւ է վաճառականական
դաշն կապելու, այլ սարսայ ընթացքում ինչքան որ Պարսից երկրում
բոլոր արգիւնտրերողների մօտ մետաքս կը ստացուի, պէտք է լրիւ տարեց
տարի բերեն Մեծ Ռուսիոյ սահմանաքաղաքները կամ ցամաքով Թերեքի
ափերով Ասորսիան եւ կամ ծովով մի եւ նոյն քաղաք, մետաքսի եւ
այլ ապրանքների արտահանման համար պէտք է ղեկավարուիլ հետեւեալ
օրէնքներով :

«Աշխարհի ստեղծագործութեան 7175 թ., տայ աստուած եւ այսուհե-
տեւ, որքան կարելի է վերոյիշեալ բազմաթիւ ապրանքներով Պարսից
երկրից պէտք է Ասորսիան դան եւ ներկայանան նոյն ժամանակ Ասա-
րսիանում գտնուող Նորին Արքայական Մեծութեան Բօյեարինին եւ
Վօեվօդաների, Հինց որ ապրանքաբեր գործակատարը կը ներկայանայ,
հրամայում ենք անմիջապէս ընդունել եւ զննել մետաքսն ու միւս ապ-
րանք, իմանալ բերած ապրանքի որքանութիւնը, ցուցակագրել, հաշ-
ուի առնել եւ այս պայմանագրի համաձայն հետեւեալ մաքս վերցնել .
հում մետաքսից 20 բուբլուց իսկ արդաշից 16 բուբլուց բուբլու վրայ 10
դենդա : Իսկ եթէ Ասորսիանում թանկ գնով կը ծախեն ինչպէս իրենց
կամքն է, ամբողջ արժողութիւնից բուբլուն 10 դենդա վերցնել իբրեւ
մաքս, իսկ միւս ապրանքից էլ տեղական արժէքի կամ փոխելու գնի հա-
մաձայն բուբլուց դարձեալ 10 դենդա, իսկ ինչ որ Ասորսիանում չեն
ծախի եւ սայլերով Մոսկուա կը տանեն, փութից մի բուբլի ճանապար-
հածախս վերցնել, միայն ինչ որ մանր մուրը ճանապարհորդական բաներ
կունենան, ինչպէս կարած շորեր եւ ուտեստ, որը որոշում ենք 100
փութից միայն 10 փութ : առանց ճանապարհածախսի ու առանց մաքս

վերցնելու ասնել մինչեւ Մոսկուա : Այս հաշոււ չստ ծիւղախոտ չը պէտք է լինի , այլ մարդպիտի 20 ֆունտ եւ այն էլ իրեն համար եւ ոչ թէ ծախելու : Յայտարարութեան եւ ցուցակագրի համաձայն պէտք է բոլոր ապրանքը յայտնի լինի եւ ոչ մի բան անգամ չը լինի թագցրած , որովհետեւ միայն ճշմարտասէր եւ անխարդախ մարդիկ պէտք է զբաղուին առևտուրով : Եթէ պատահի , որ նրանք ճանապարհածախս ու մաքս վճարելու համար Աստրախանում փող չունենան , այդ դէպքում վերցնել ամբողջ ապրանքի 25-ից մի մաս իսկ իրբեւ ճանապարհածախս փեղակակն արժէքի համաձայն մետաքս եւ այլ ապրանք վերցնել : Նրբոր նրանք կը հաւնին արքայանիւտ Մոսկուա քաղաք , պէտք է ներկայանան Բարձր Արքունի գործոց Դեսպանական Ատենի , եւ այն ժամանակ կը հրամայուի ցործակալին Աստրախանի նման զննել , ցուցակներով հաշուել , որպէս զի ամեն բանը աչքի առաջ լինի , եւ ոչ թէ թագնուած եւ վերցնել Մեծ Արքայի գանձարանի օգտին որոշեալ տուրք ապրանքի արժէքի համաձայն : Իսկ եթէ Մոսկուայում չեն ծախի բերած ապրանքը , այդ դէպքում հում մետաքսը 30 ռուբլի հաշուելով իսկ արդաշը փութը 26 ռուբլի , ռուբլուց 10 դենգա վերցնել , իսկ միւս ապրանքից զարձեալ ռուբլու հաշուով սեղական արժէքի համաձայն , որովհետեւ իրենց ապրանքը Մոսկուայի արժէքից թանկ գնով կը ծախեն , եւ այդ ապրանքից ճանապարհածախս վերցնել Մոսկուայի արժէքի համաձայն ռուբլուց 10 դենգա : Իսկ ինչ որ Մոսկուայում չեն ծախի եւ չը տանեն սահմանակից քաղաքները՝ Մեծ Նովգորոդ , Մոնչենսկ , Արխանգելսկան քաղաք , այդ հում մետաքսից եւ այլ ապրանքից , որոնք ուրիշ երկիրներում էլ պէտքական են , պէտք է Մոսկուայում փութին 9 պլախն (այլախն=3 կ) ճանապարհածախս վճարեն , եթէ փող չունենան , այն ժամանակ նրանք պարտաւորուում են վճարել մաքս ապրանքի 20-րդ մասը , իսկ ճանապարհածախս էլ մետաքսով եւ այլ ապրանքով Մոսկուայի արժէքի համաձայն : Եթէ վերոյիշեալ սահմանամերձ քաղաքներումն էլ չեն ծախի իրենց բերած ապրանքը եւ կ'ուզեն տանել անդրծովեան երկիրներ , իրաւունք ենք տալիս տանելու , միայն մաքս պէտք է պան , մետաքսը 40 ռուբլի իսկ արդաշի փութը 36 ռուբլի հաշուելով , ռուբլուց 10 դենգա , եթէ փող չեն ունենայ — ապրանքի 20-րդ մասը : Անցքովեան երկրներում ծախելով ապրանքը եւ գնելով այնտեղի ապրանք , այդ ապրանքով ոսկով եւ եֆրմկաներով պէտք է վերադառնան Մեծ Արքայի սահմանաքաղաքներ եւ ուրիշ պետութեան միջով իրաւունք չունեն Պարսից երկիր վերադառնալու , որպէս զի ապրանքի մաքսը նրանց չը վճարեն : Այդ ապրանքից , որը կը թոյլատրուի Մոսկուայից դուրս տանել , վերցնել արժէքի համաձայն ռուբլուց 10 դենգա : Իսկ ինչ վերաբերում է փոխուող ապրանքներին , սահմանամերձ քաղաքներից մինչեւ Մոսկուա եւ Մոսկուայից մինչեւ այդ քաղաքները ճանապարհածախս

վերցնել փութին մի պօլտինա (50 կ.) . ուսելիքն էլ թոյլատրուում է ձրիարար 100-ին 5 փութ : Այս 5 փութի հաշուում երբէք ուրիշ ապրանք չը տանել , այլ ամենայն խստութեամբ պարսկական եւ գերմանական ապրանքները փոխել տեղականի հետ ըստ արժողութեան : Բացի մութեղէնից եթէ օտարներից վերցրած կը լինեն նաեւ մաքուր՝ 14 հատ մի փունտ քաշող եփիմկա արծաթ եւ մաքուր ոսկեգրամ եւ անցնելիս այդ գրամներով ապրանք կը գնեն , այդպիսի ապրանքից մաքսը բաշխուում է Հայերին իրենց հոգացողութեան պատճասով , որովհետեւ Պարսկաստանից Մոսկովեան պետութիւն ապրանք են բերում եւ որ գլխաւորն է , հարկ է , որ իրենց ապրանքը այդ գրամի ծախեն , իսկ ձեռք բերած գըրամով էլ սուսական ապրանք գնեն : Այն բոլոր ապրանքի համար , որ նրանք կը գնեն արտասահմանում եւ Մոսկովեան պետութեան միջով իրենց երկիրը կը տանեն , պէտք է մաքս վճարեն 2 ալտին եւ 2 դենդարուբուց եւ այդ էլ մի միայն Մոսկուայում եւ ոչ թէ ուրիշ քաղաքներում : Իսկ ինչ որ բացի դնած սուսական եւ գերմանական ապրանքից նրանց մօտ ոսկեգրամ եւ եփիմկա կը լինի եւ նրանք կը տանեն Պարսկաստան , գրանից էլ բուրլի հաշուի մաքս վերցնել՝ ոսկեգրամը հաշուելով բուրլի , իսկ եփիմկան պօլտինա , մաքսն էլ ամենաքիչը՝ բուրլուց ալտին , որ Պարսկաստանում այդ ոսկեգրամով եւ եփիմկաներով մտաաքս գնեն եւ տեղական արձեստաւորներին մեծ պատուէրներ տան , գործը ընդլայնեն որպէս զի Մոսկովեան պետութիւն շատ եւ լաւագոյն ապրանք բերեն : Երբ Մոսկուայից Աստրախան կը գնան՝ ճանապարհածախս փութից 50 կ. վերցնել , իսկ ուտեստ էլ ձրիարար 100-ին 10 փութ . եւ մի եւ նոյն հաշուում էլ Մոսկուայից մարդագլուխ վերցրնել 5 սկան վ.գրո գինի : Եւ երբոր արգէն Աստրախան կը հասնեն , այնտեղ էլ մաքսապետը դարձեալ կը նայէ կը գնէ բոլոր եւ նայած թէ իրենք Հայերն ինչպէս կ'ուզեն , իրենց ապրանքով , ցամաքով կամ ուովով , ճանապարհ կընկնեն գէպի հայրենիք , այստեղ չը պէտք է ճանապարհածախս վերցնել : Ինչպէս նրանց գալուստը նոյնպէս եւ ծովով՝ լաստերով կամ ցամաքով՝ սայլերով ապրանք բերելը Պարսկաստանից Աստրախան-Մոսկուա եւ սահմանաքաղաքները , կամ թէ սահմանաքաղաքներից Մոսկուա-Աստրախան , Եորին Արքայական Մեծութեան հրամանով պէտք է ապահովուած լինի աւազակներից եւ ամեն տեսակ յարձակումներից , որի համար պէտք է վաճառականներին զինուած մարդիկ ուղեկցեն : Եթէ պատահի , որ կամ մեծ փոխուրից եւ կամ ապրանքին ուղեկցող ծառայողների անհոգութիւնից ապրանքը ծովը թափուի , այդ գէպքումն էլ ճշմարտութեամբ քննելուց յետոյ սղորմածարար վերաբերուել : Այս էլ յայտնի լինի , որ բերուելիք մտաաքսի եւ այլ ապրանքի հետ , պէտք է նրանք բերեն Մոսկովեան եւ Գերմանական պետութեանց

մէջ ծախելու համար ուղարկ բուրգը . որից նրանք իրենց . երկբուժ
այլ եւ այլ գործուածքներ են պատրաստում :

Պարսկական ապրանքները ընդունելու համար . ինչպէս նաեւ որպէս
վերակացու եւ գործակալ նրանց ընկերութեան , որի պարտքն է համա-
ձայն Քրիստոսի ս . Աւետարանի արդարութեամբ հողալ վաճառման գը-
ների եւ սուսաց ու օսար երկրացոց նա ապրանքախոխութեան համար
ըստ կնքուած պայմանագրի , հաստատում է Մոսկուայի բազմամասնա-
նակեայ բնակիչ անդղիացի թոմաս թոմասի որպի Ռէյնը , որը իր այդ
ծառայութեան համար արժանանում է Նորին Արքայական Մեծութեան
ողորմած հրովարտակին . Ի արիտուր այն բանի , որ նա պէտք է նրանց
առեւտրական գործերով բնակուի Մոսկուայում եւ կամ թէ գնայ ուր որ
հարկն է եւ Ատրախանումն էլ գործակատար ունենայ . նա պէտք է ըս-
տանայ իրեն ծախսերի համար հարկաւ որ վարձատրութիւն . որը որոշ-
ուած է նրանց միջեւ եղած պայմանագրի մէջ : Որպէս զի Պարսկաստա-
նից Մեծ Ռուսիա ապրանք լերելը տեւական լինի՝ տարեց տարի աւելի
եւ աւելի ընդլայնուի եւ որպէս զի ոչ մի մամանակ որ եւ է արգելի
կամ վիրաւորանք ու զրկողութիւն չը լինի , համաձայն Հայերի խնդրի
յանուն Նորին Արքայական Մեծութեան եղբայր Աբաս Շահեան Մեծու-
թեան ամենասիրալիկ հրովարտակի մէջ մանրամասնօրէն գրուած է եւ
Ստեփանի ու Գրիգորի նա սուգարկուած է : Այդ պատճառով էլ Ստեփա-
նին եւ Գրիգորին եւ նրանց ժառանգներին արուժ է այս հաստատուն
եւ տեւողական հրովարտակը » : (Արձ . Ա . 146-152) :

Այսպիսով առեւտրական գուշն արդէն կապուած էր . պայմաններն
որոշուած եւ Հայ Ընկերութեան ներկայացուցիչները տանելով իրենց
հետ Շահի անունով եւ իրենց արուժ հրովարտակները պէտք է սկսէին
Ռուսիա ընդել հում մետաքս . արդաչ , ուղարկ բուրգ եւ այլ ապրան-
քեղէն եւ պէտք է առեւտուր անէին : 1667 օգոստոս 31 ին թոմաս Ռէյ
նին արուեցաւ հաստատութեան հրովարտակ , բայց նախ քան այդ հը-
րովարտակը , նա պետական օրէնքի համաձայն երդուեցաւ հաւատար-
մութեամբ ծառայել ինչպէս պետութեան այնպէս էլ իրեն հաւաստայած
ընկերութեան :

ԳԼՈՒԽ Զ.

1667 թ. յերաւի սկսուեցաւ կանոնաւոր վաճառականութիւն : Գործի սկիզբը զնելու համար Լուսիկեանի եւ Բոմոզամեանի հետ 40 վաճառական էր եկած, որոնք տեղեկանալով իրենց իրաւունքների մասին, անմիջապէս գիտեցին առեւտուրը : Պարսից Սիւլէյման Շահը ստանալով Ալէքսէյ Միխայլովչի հրովարտողը, համաձայնուեցաւ հայ վաճառականների հետ : Ինքն էլ իր կողմից պայմանագիրներ հաստատեց եւ 1669 (4080) թ. յանուն Հայ Առեւտրական Ընկերութեան ներկայացուցիչ Լուսիկեան ու Բոմոզամեան հայերի եւ Ալէքսէյ Միխայլովչին զրկած հրովարտակներով որոշեց, որ նրանք ազատ առեւտուր անեն եւ ճանապարհին էլ ոչ մի արգելք չը լինի :

Բայց այս էլ երկար չը տևեց, որովհետև քաղաքական հարցերն այնպիսի լուրջ կերպարանք էին ստացել, որ Ռեկրաշնայում մեծ ապստամբութիւն բռնկուեցաւ եւ « օյիմէջ եղած թուշտներին հրաման տուող » Ստենկա Ռազին յայանի առաջակապեալ սկսեց իր հուճճը : 1667 թ. յունվար 30-ին Մոսկնսկի նահանգի Անդրուսովա գիւղում Ռուսիայի ներկայացուցիչ Օրդին-Նաչչոկինը Լեհաստանի Կլեբովիչ, Ջավիշա եւ Բլաժոստովսկի ներկայացուցիչներին հետ 13 ա. եւ 6 ամսուայ ժամանակամիջոցի դաշն կապեց, որի հիման վրայ Կիև, Մոսկնսկ եւ ամբողջ Սելէրսկայա երկիրը Ռուսաստանին մնաց, (Ջինուորական հանրագրտակ, Ա. էջ 412), իսկ Լեհաստանին ի միջի այլոց արուեցաւ եւ Ռեկրաշնոյ մի մասը, սակայն Մոլդովոսիոյ հեծելազօրքը չը կամուցաւ հնազանդուել Լեհաստանին եւ ծագեց ապստամբութիւն : Պետր Դօրոշենկօն, որ Անդր Դնեպրեան կազակներին էր եւ գեաման էր, միաժամանակ գինուեցաւ Ռուսիոյ եւ Լեհաստանի դէմ եւ Ջապօրթցոց ու Ղրիմի Խաթարներին կազմած զօրքով սկսեց յարձակումներ պործել եւ մի քանի ամբողջիւնների տիրեց : Բայց այս ոչինչ, մի աւելի սարսափեցուցիչ անձնաւորութիւն էլ երկուեցաւ, որի անունը լսելիս սուս գիւղացին թողնում էր իր սուռը, տեղը եւ փախչում ինքն էլ չը զրաւեանալով թէ ուր, — դա Ստենկա Ռազինն էր :

Ռազինը Չերկասկա քաղաքին էր եւ մի անխառն ու յանգուցն կազակ : Տեոնելով որ իրեն չի յաջողում կազակները զօրադուլս դառնալը , նա իր յաւակնայեց ընկերներէ հետ 1667-ին տարացաւ Կոմբիլեկայումս եւ Վոլգայի վրայ երթեւեկող , գլխաւորապէս Աստրախան ու Կազան գնացող նաւերի վրայ սարսափ տարածեց : Երա յարձակումները մեծ վընաս տուեցին հայ վաճառականներին . որոնց ճանապարհներից գլխաւորը Վոլգա գետն էր : Աստրախանի զօրագլուխը (Վոեվոդա) իշխեալիկովը նրա պէմ մի գունդ ուղարկեց . որոնց Ռազինը Նայելայի գետաբերանում սարսափելի ցարդ տուեց : 1668-ին նա իր գործողութիւնները կապելի ծովը փոխադրեց . աւարի մասնեց Քուչչ , Քարա , Աստրաբայ եւ ուրիշ ծովեզրեայ քաղաքները , կողոպտեց բազմաթիւ ռուսական ու պարսկական աստարանաւերը . բայց Պարսից նաւատուները հետ ունեցած ընդհարման մտմանակ՝ 1669-ին մեծ կորուստ ունեցաւ եւ վերագարձաւ Դոնի ափերում նոր գունդ կազմելու , որպէս զի նոր ոյժով դուրս գնայ ծովում եւ Վոլգայի վրայ ձկնորսութիւն անելու : Հայ վաճառականները ստիպուած եղան բողոքելու Դեսպանութեան Ատենին եւ յետոյ էլ Շահին . որը դիմեց Ալեքսէյ Միխայլովչին : Ալեքսէյ Միխայլովիչը վճռեց ամենայն խստութեամբ պատժել Դոնացիներին . սակայն ներեց որովհետեւ նրանք զգցացին եւ խոտապան այլ եւս չանել : Բայց Ռազինին հրաման ուղարկուեցաւ . որով յայտնուեցաւ նրան , որ եթէ չի զաղարեցնի տարատու թիւնն ու չի վերադարձնայ Դոնի ափերը մահուան պատժի կ'ենթարկուի : Ռազինը ստիպուած եղաւ կատարելու այս հրամանը եւ կաշայնելիքի քաղաքում բնակութիւն հաստատելով մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Մոսկուա եւ ստացարկեց իր ծառայութիւնները : Թագաւորը յսել անգամ չը կամեցաւ . ուր մնաց թէ պարզամտութիւններէ միջոցով նրա հետ յարաբերութիւն սկսէր : Կատակեց Ռազինը , հաւաքեց իր վաղեմի ընկերներին եւ 1670-ին յարձակուեցաւ Տարկի վըրայ . կողոպտեց վրանաբնակ Թաթարներին եւ Ղալմուխներին . նուաճեց Ցարիցինը : Չէրնի-Սարը եւ յուներսի 8-ին Աստրախանից 8 վերստ հեռու վրաններ խփեց եւ բանակեց եւ սկսեց գրաւել չրջակայումս եղած ամբոխին . որով կարողացաւ մեծացնել իր զօրքի թիւը : Քաղաքի վեւժողա իշխեալ Պրոզորովսկին սկսեց հանգստացնել սարսափազար եղած բրնակիչներին , սակայն չատերը . մանաւանդ Պարսկաստանից հայ եկ վաճառականները մասամբ կարողացան փախչել ծովով . մասամբ էլ ընկան նրա թուղթիկ աւազակախմբերի ու ծովահէնների ձեռքը : Քաղաքում մրնացին ընկիները եւ ի միջի այլոց արզէն բազմացած պատկառելի հայ գաղութը : Սարսափելի էր յուներսի 21-ի գիշերն եղած յարձակումը : Իշխեալ Պրոզորովսկին փոքրիկ գնդով սկսեց դիմադրել . սակայն անհնելով որ յաղթութիւնը Ռազինի կողմն է , ետ նահանջեց եւ մասու 600 հոգու հետ եկեղեցի , ուր ընկաւ ինքը իր զօրքի ու բնակիչներէ հետ :

Ռազինը իր մօտ հաւաքել տուեց հայ, պարսիկ եւ գերմանացի վաճառակաւաններին, իւրեց սաացուածքը եւ հրամայեց սարսեցուցիչ սանջանքներով սպանել: Բացի այս նա աւարի մասնեց հիկեղեցիները, կողպտեց վաճառատները, գանձարանը, այրեց նաւահանգստում եղած նաւերը, որոնց մէջ էր եւ Հոլանտացի արհեստարարների շինած Օրեոլ նաւը: Ով որ կարողայաւ ազատուել, սկսեցին փախչել եւ քաղաքը մնաց Ռազինի ձեռքին: Փախչողների մէջն էին նաեւ Ջուզայեցի Ասատաճատուր Սայթինեան եւ Ստեփանոս Միշեփեան վաճառակաւանները, որոնք հասան Մոսկուա եւ բողոքեցին Դեպտանութեան Ատենին, եւ սկսեցին ատեւարական հարցերը բոլորովին վերջացնել եւ խնդրեցին Ատենից ապահովութիւն: Դեպտանական Ատեանը լուծեան տուեց այս բոլորը եւ հայ վաճառակաւաններն էլ վերադառնալով իրենց հայրենիք, դադարեցրին Ռաւասատանի հետ ունեցած յարաբերութիւնները, սակայն այդ դադարը երկար չը տևեց:

Ռազինը շարունակեց իր ճանապարհը գլխի Ռոսիա: Աւգոստը եւ զլխաւորապէս աղանդաւորները իրենց հարազատ խաղաւորի գէմ ելան՝ գինուեցան: Այժմ սարսափը ընդհանուր էր, Ռազինի կռասկէցների թիւը 200,000-ի հասաւ եւ յաւր սարածուեցաւ, որ նա գնում է Մոսկուայի վրայ: Այս ապստամբութիւնն Մոսկուայի նահանգումն էլ արձագանք դասաւ: Թագաւորը սեսնելով, որ կոյր ամբողջ հեհեու մ է այդ աւազակին, Միլոսլաւական մեծ դորքով ու զորակեց նրա գէմ եւ Ռազինը Սիմբիբսկ քաղաքի մօտ մեծ պարտութիւն կրելով՝ վախու Սամարա: Մի քանի զօրապետներ գնցելով կարողացան խաղաղացնել ամբողին, իսկ Միլոսլաւսկին սկսեց հալածել Ռազինին, որը իրեն վերջին ապաստան բնորեց Դժնի ափերը, ոսկայն այդ ուեղ էլ մեծ ժեծ կերաւ եւ զերի բռնուելով 1671 ապրիլ 24-ին Մոսկուա գրկուեցաւ, որտեղ կիտայ-Գորոզի հրապարակում անուաման արին: (Ջինուոր, հանրագ, ԺԱ, էջ 62-64): Միլոսլաւսկին յարձակուեցաւ Ասարախանի վրայ, զուրս քչեց Ռազինից նշանակուած ասաման Ուս Չէրտօրօրգովին եւ քաղաքը նորից խաղաղացաւ եւ չունչ առաւ:

Ասարախանի վերականգնման եւ Ռազինի պարտութեան լուրը հասաւ հայ վաճառակաւաններին, սակայն այդքանով չբաւականացան նրանք, որովհետեւ նրանք կարծում էին, որ ծովահներից ազատուելը հեշտ բան չէր, մանաւանդ որ միայն Ռազինը չէր, որ կողոպտում էր, այլ նրան հեհեու մ էին բազմաթիւ խմբեր, ուստի եւ հարկ եղաւ նոր պայմաններ առաջարկելու եւ եթէ դրանք ընդունուէին, այն ժամանակ նըրանք պատրաստ էին նորոգելու իրենց թերի թողած գործը, իսկ եթէ չը յաջողուէր, այն ժամանակ հինը կը շարունակուէր եւ Տաճկաստանի վրայով Եւրոպա կ'անցնէին: Ռուսաց արքունիքն այդպէս չէր մտածում, նա հեշտութեամբ չէր կարող թողնել մեծաքսի ասեւտուրը: Առ-

Հայ Զաքար Սուրհատեանը իր Փարնաուսա անունով գործակատարին լատիններէն նամակով Մոսկուա էր ուղարկել 1670 թ. եւ խնդրել ապահովութիւն : Մինչդեռ Փարնաուսը դեղերուով էր Մոսկուայում, Դեպքաւ նական Ասեանը մի հարց բարձրացրեց՝ իմանալու արդեօք հայ վաճառականների առեւտուրը չէ՞ խանգարում : ու սակայն արդի նարերու թեան եւ վաճառականութեան : Պետական առեւտրները զգալի եկամուտա ցոյց տուին , իսկ սուս վաճառականները միաբերան վկայեցին , որ իրենց առեւտուրը աւելի յաջող է քան թէ նրանցից առաջ : Այս գոհացուցիչ պատասխանները արքային զրկեցին նարողել այն մեծ գործը եւ մինչդեռ պատրաստուով էր պատասխանել՝ նոր արտոնադիր սայ : Մտկութեան հասաւ Գրիգոր Լուսիկեանը իրրու գետցան Պարսից Առելչեան նման :

Գ. Լուսիկեանն իր հետ մի քանի յանձնարարական թղթեր էր բերել . Ա) Սուլէյման Շահին նամակը , որով վիճապար վաճառականութեան ծաւալման հաւանութիւն էր սայլու եւ խնդրուով , որ վաճառականներն ապահովուած լինէին ամեն տեսակ յարձակումներից եւ նրանց ջանքերը պատկաւէին օգուտով : Բ) Հայ վաճառականական Ընկերութեան խնդիրը , որի մէջ յայտնուով էին թէ ինչպէս են ստիպուել զարգարեցնել ներու առեւտուր եւ թէ դիտար որ պատճառը Ռազին աւազակապետան ճր, ուստի խնդրում էին նորոգել նախկին յարաբերութիւնները եւ սրտ համար էլ խնդրում էին ապահովութիւն : Գ) Աղուանից Պետրոս կաթողիկոսի կոնդակը , որի մէջ կաթողիկոսը յայտնելով իր սերտութիւնը , որ այդպիսի առեւտրական յարաբերութիւն էր հաստատուել , մազթում էր աջողութիւն եւ խնդրում միջոցներ ձեռք առնել , որ այդ գործը յարատեւ : Դ) Սուլէյման Շահի հրովարտակր տուած 1669 (4080) թ. որ վերաբերում էր 1667 թ. պայմանագրի եւ որով Շահը հատմաձայն էր ամեն կերպ նպաստել գործի յաջողութեանը :

Մինչդեռ Լուսիկեանը Դեպքանական Ասեանի վարչապետ եւ տարիանաւոր արտարին գործոց Արտեմոն Մանովկինի հետ յարաբերութեան մէջ էր եւ աշխատում էր վերջացնել նոր արտոնադրի հարցը , Մոսկուա հասաւ Ստեփան Բոմազամեանը , իր հետ բերելով թագաւորից արտարած հազուակրեւտ իրեզնները , որոնք ի միասին տուած 9062 ըտրի էին գնահատուով : Թագաւորը մեծ հաճութեամբ բնորոշեց արտարած իրերը եւ 1673 փետրուարի 7-ին շնորհեց նոր արտոնադրի Դեպքանական Ասեանի միջոցով , որի մէջ գլխաւորապէս վարաների հարցն էր արժամուած : Մենք այդ արտոնադրից փոխադրութեամբ մէջ ենք բերուով դիտարու մար :

... Ի լրումն նորին Արքայական Մեծութեան ձեռ շնորհած Գաթիկին հրովարտակի , որ վերաբերուով է մեծաքսի ամեւորին , իր եղբոր նման Արքայական Մեծութեան Սուլէյման Շահի հպատակ Հայերից համար որոշուեցաւ : Եթէ վստիկայ գետի վրայ որ եւ տեսակ աւազակութիւն

երևայ, որից Աստուած ազատ պահէ, և այդ ճանապարհը առեւտրականների համար վտանգաւոր չի'ի, դրա համար Մեծ Արքան հրամայեց, որ դուք 'ի զզուշութիւն Հայերից, Աստրախանից անմիջապէս պիտի նորին Շահու թեան Մեծու թեան սահմանի անաջին իշխանանիստ քաղաքի իր Բոյարիներին և Վոեվոդաներին, հանդուգելով աւաղակու թեամբ ըզբաղուող մարդկանց (եւ տեղերի) մասին, որպէս զի այդպիսի ժամանակներ, ձեր Բնկերութեան գործակաճարներն ու այլ վաճառականները մնաստով ու այլ ապրանքով Պարսկաստանից Աստրախան չըզան եւ այդ ճանապարհին չը վնասուեն աւաղակներէրից Մեծ Արքան այդ բանի առաջըն առնելու համար հրամայեց՝ Բոյարներին եւ Վոեվոդաներին ուղտորկել իր Արք. Մեծութեան հրովարտակները եւ խիստ հրաման, որպէս զի նոքա այն աւաղակների մասին, որոնք Վոլդայի որ եւ է մասում երեւան կըզան, որից Աստուած ազատ պահէ, տեղեկութիւններ հաւաքեն եւ շուտապէս աւերանպակի ձեռքով նամակով յայտենն նորին Արք. Մեծութեան իշխանութեան ներքոյ եղած Աստրախան քաղաքի Բոյարինին եւ Վոեվոդաներին: Այս բանի վերաբերեալ Աստրախան եւ կամ որիչ քաղաքներ ու զարկուած ն. Արք. Մեծ. հրովարտակների պատճէնները կըտրուին ձեզ, իսկ այժմ, ինչպէս նաև տայ Աստուած եւ այսուհետեւ, Աստրախանից մինչև արքայանիստ Մոսկուա ճանապարհը ապահով է եւ ոչ մի տեսակ վախ չըկայ, այդ պատճառով էլ: Պարսկաստանից ն. Ա. Մեծ. կայտածք՝ Աստրախան եկող հայ վաճառականների համար ն. Ա. Մ. Բոյարինին եւ Վոեվոդային հրամայուած է՝ պայմանադրի համաձայն վերցնել մեծաքսից ու պարսկական ույր ապրանքից մաքս եւ Աստրախանից ապով ապահով լաստեր, ճանապարհ դնել ուղեկցող պահսպաններով մինչև Մոսկուա, ինչէ պատահի: որ ձեր ապրանքը ջուրը թափուելի, Մեծ Արքան հրամայեց այդպիսի ապրանքից ոչ մաքս եւ ոչ էլ ճանապարհածախս վերցնել, իսկ եթէ ապրանքատար մարդոց եւ կամ թէ ուղեկցողների անպիտութիւնից ցամաք եւ կամ ջրէ ճանապարհին ապրանք կը հորչի, այդ կորած ապրանքի համար Մեծ Արքան մեզ հետեւեալ հրամանը տուեց. խուզարկել այն մարդկանց, որոնք այդ ժամանակ այնտեղ են եղել եւ եթէ խուզարկութեամբ եւ կամ ապոցոյցներով կը յայտնուի, թէ ով է եղել այդ կորստեան պատճառը, կորած ապրանքի գինը ստանայ նրանից եւ տայ ձեզ Հայերից, եթէ նոյն իսկ կրմանաք թէ ովքեր են դողերը (եւ որոնց վրայ էլ խնդիր կը ներկայայնէք), այնու ամենայնիւ կորած ապրանքից չի վերցնուի ոչ մաքս եւ ոչ էլ ճանապարհածախս: իսկ հէնց որ դուք Հայերից ձեր ընկերներով վերոյիշեալ ապրանքով Մոսկուա կը գաք, մեր Մեծ Արքան հրամայեց, որ դուք չի'եալ ապրանքով իր հպատակ ուսումարդկանց հետ ազատ առեւտուր անէք՝ միայն եթէ հարեւան պետութեանից եւ միուսաց արքունիքի միջև մի որ եւ է պառակառուին առաջանայ, այն ժամանակ դէպի

սահմանաքաղաքները եւ ծովի միւս ափին եղած գերմանական պետութեան երկիրները սահող ճանապարհները կը փակուին : Եթէ պատահի . որ ձեր մետաքսն ու այլ պարսկական ապրանք մեր Մեծ Արքայի աւետարականները չը գնեն . այն ժամանակ թէ մետաքս եւ թէ միւս տեսակ ապրանք կը գնէ Ն . Արք . Մեծ . ուրբոյնի գանձարանը եւ ձեզ կը վճարէ ոսկեգրամ եւ մի եւ նոյն ժամանակ այնպիսի ապրանք . որը ձեզ ձեռնառու կը լինի . մետաքսը կը հա . ու ի փութը 35 բուբի : Իսկ արդաշը 30 բ . Իսկ միւս տեսակ վաճառելի ապրանքի փոխարէն ձեզ կը տրուի ռուսական ապրանք ժամանակի արժողութեան համաձայն եւ ձեռնառու գնով : Իսկ ինչպէս որ առաջ ձեր Հայոց Ընկերութիւնը թրքաց պետութեան եւ գերմանական երկիրների միջով եւ այլ ճանապարհներով մետաքսով եւ օրիշ ապրանքով գերմանական պետութեան էր գալիս . ձեզ Շահի Մեծութեան հայտակ հայ եւ այլ աղգի վաճառականների պատուիրում է այլ եւս այլ ճանապարհներով չը գնալ : Եթէ այլ պետութիւններից հաւ մետաքս զընելու համար Պարսկաստան օտարապղի առեւտրականներ կը գան . զուր . մետաքսը բացի Թուսաստան տանել բերելուց . նրանց ձախելու իրաւունք չունիք . Իսկ միւս տեսակ վաճառքը կարող էք ծախել . որովհետեւ նորին Մեծութիւն Շահը . այդ բանի մասին բանաւոր յայտարարութիւն է արել . բացի այդ Գրիգորը խոստում տուեց ինչպէս իրեն համար . այնպէս էլ Հայոց Ընկերութեան կողմից . իսկ օտարականների համար Շահի հրամանի համաձայն ատանձին պատուէրներ կը տրուին : Իսկ մաքսը . ինչպէս մինչեւ արքայանիստ Մոսկուա քաղաք եղած տեղերում . նոյնպէս էլ արքայանիստ Մոսկուայում ծախած ապրանքից . կը վերցնուի այնպէս . ինչպէս որ Ն . Արք . Մեծ . Իր ձեզ Հայ Ընկերութեան առեւծ նախկին ողորմած հրովարակի մէջ որոշել էր : Մնացած պայմաններն էլ ձեր ինչորի համաձայն Ն . Ա . Մեծութեան հրամանով այժմ վերահաստատուած են եւ որոշուած եւ այս պայմանագրի վրայ խփուած է Մեծ Արքայի պետական կնիքը . որպէս զի այսուհետեւ անխախտ կերպով գործ դնուին բոլոր կէտերը (*) (Արձան . հաս . Ա . էջ 155-157) :

Այս հրովարտակը մեծ ուրախութիւն պատճառեց Գրիգոր Լուսինեանին եւ Պօղայ Զաքար Սուրահատեանցի գործակալ Ստեփան Բախոյանեանին . եւ երկուսն էլ արձակման իրաւունք ստանալով՝ վերադարձան

(*) Այստեղ հարկաւոր է նկատել . որ այս բարձրագոյն առեւծ հրովարտակները գրուած են հին ռուսական ուղտօժականի հետ խառն լեզուով եւ շատ տեղերը գժուար հասկանալի են . մենք աշխատեցինք փոխադրել այնպէս . որպէս զի մաքի հարազատութիւնը թոյլ . իսկ թարգմանել ոչ միայն մեր ու ժիջ վեր է . այլ հարկաւոր է նախնական ժէ դարու ռուս լեզուի քերականութիւնը :

Աստրախանով Պարսկաստան : Այնուհետև սկսուեցաւ համարձակ երթե-
ւեկութիւն եւ վաճառականական գործն հետզհետէ զտրգացաւ : Հայ վա-
ճառականները Մոսկուայի ժողովատեղին Բէլիյ զորոյ կոչուած քաղա-
քամասում եղած հիւրասունն էր , որտեղ առաջին անգամ Հայերը առ-
եւարական աներ բաց արին : Նորանցից շատերը հետզհետէ քոլորովին
Մոսկուա եւ Աստրախան տեղափոխուեցան , ունեցան սեղհական հայ
գործակալներ (ագենտներ) , որոնց պաշտանն այն էր , որ գնում էին այլ
եւ այլ քաղաքներ ապառիկներ ժողովելու համար , որի համար եւ ա-
ռաջուց Դեսպանական Ատենից Թոյլուութիւն եւ անցագիր էր տրուում
նրանց :

Վերև յիշուած արտօնագրի ստանալուց յետոյ Պարսկաստանից ա-
ռաջին վաճառականը , որ Ռուսաստան եկաւ , դա Նաղուշի Գրիգորեանցն
էր , որ 1674 թ . յունուար 31-ին իր ընկերների հետ մետաքսով Մոս-
կուա հասաւ : Ե . Գրիգորեանցը մինչև նոյն տարւայ յուլիսի 8-ը Մոս-
կուայում մնաց եւ խնդրեց Դեսպանական Ատենից , որ իր բերած մե-
տաքսը արքունի գանձարանը գնէ , որ եւ կուտարուեցաւ եւ նա ուսու-
կան ապրանքով Պարսկաստան վերադարձաւ : Այլքի առաջ ունենալով որ
Ե . Գրիգորեանցը առաջին եկողն էր , ուստի եւ նա երբ Պարսկաստանից
դուրս էր եկել՝ իր հետ Գրիգոր Լուսինեանիչ նամակ էր բերել Դեսպա-
նական Ատենին . իսկ յետոյ եկողներն այլ եւս կարիք չունէին յանձ-
նարարականներով զայու : 1675 թ . յունուար 4-ից հետզհետէ Մոսկուա
հասան ի միջի այլոց հետևեալ վաճառականները - Մելքիսէթ Աստուա-
ժատրեան , Յակոբ Պողոտեան , որ ամբողջ մի տարի եւ մի ամիս Մոս-
կուայում մնաց , Յակոբ Ա . ետիբեան , Յակոբ Հախնազարեան , որը ա-
մենքից համարմակ գանուեցաւ եւ Աստուածատուր Մկրտչեանի հետ 1675
թ . յուլիս 19-ին Արքունի դրան աղերսապիք ներկայացրեց , որի մէջ
նա քննելով առեւարտական հարցերը , խնդրում էր Մոսկուայից Աստրա-
խան տանելիք ապրանքից մաքս չը վերցնել , որովհետև առանց այն
էլ նա մաքս պէտք է վճարէր Պարսից պետութեան : Ռուսաց Թագաւորը
Վոլոգ-Դա եւ Կարգոպոլ քաղաքի Վակօղաներին գրել էր , որ նոքա
նոյն քաղաքների վաճառականներին առաջարկեն Աստրախանի եւ Պարս-
կաստանի հայ վաճառականների պէս ձեռնամուխ լինեն մետաքսի առեւ-
արին . սակայն այն տեղերի վաճառականները բաց է թաք հրաժարուե-
ցան առարկելով որ նախ անտեղեակ են եւ երկրորդ էլ անսովոր : Այս
մերժումն ունեցաւ իր փառուոր հետեւանքը . Ռուսաց արքունիքն ըզ-
պաց , որ հայ վաճառականները շատ աւելի պիտանի են . ուստի եւ
երբ Հախնազարեանի ու Մկրտչեանի յարուցած մաքսախնդիրը մէջ ըն-
կաւ , Թագաւորը հրամայեց ազատել հայ առեւարականներին այդ մաք-
սից :

Բացի սրանցից , հետզհետէ գնացին Մոսկուա՝ Յակոբ Նապրեանը ,

որը իր մետաքսը վաճառելիս սուս վաճառական Լուիսանովի հետ վէճի բռնուելով եւ ծնծուելով, ստիպուած եղաւ թողոքելու : Այնուհետեւ եւ բեւան են դալիս Զաքարի Յակոբեան եւ Յովհաննէս Մակարեան : Վերջինս 1676-ին գնաց Արխանգելսկ անուտար անելու եւ վերադառնալով հայրենիք 1678-ին կը ՚իին երկու անգամ ապրանք տարաւ Մոսկուա եւ Արխանգելսկ, Կրիզոր Յովհաննիսեան, Դաւթեան Նիկողայոս, Յովհաննիսեան Դովլաթ, որոնք սուաջին անգամ գեկտեմբեր 24-ին Մոսկուա հասան եւ այնտեղ անուտարկան տուն հաստատեցին եւ երկար ժամանակ անուտուր արին : Նոյն տարուայ դեկտեմբեր 31-ին Զաքարիս Յակոբեանը մի մեծ խմբով եւ բազմաանակ ապրանքով Մոսկուա հասաւ :

Հախնազարեանից արձարժուած խնդիրը, ինչպէս տեսանք, յաջող լուծումն ստացաւ, սակայն այդ էլ երկար չը տեւեց, որովհետեւ Աստրախանի մարտատունն հրաժարուելով ամենայն ակամօկ կարգադրութիւններէց, պահանջեց, որ ըստ նախկին սովորութեանց մաքս վճարեն : Նազուկի Պուղոսեանը, որ Մոսկուայում անուտարկան տուն ունէր 1676-ին անագին քանակութեամբ ապրանքով որ նա գնել էր Մոսկուայում եւ Արխանգելսկում, հասաւ Աստրախան : Այնտեղ նրանից մաքս պահանջեցին, սակայն նա չուզեց վճարել եւ ստիպուած եղաւ Մոսկուա վերադառնալու : որտեղ նա Արքունիքին բողոք ներկայացրեց եւ բաւարարութիւն խնդրեց : Ռուսաց արքունիքն իրուտցի համարեց Ս. Պուղոսեանի բողոքն եւ խափել հրամանագրեց Աստրախանի մաքսատան կատարելու արքայի հրամանը : Իսկ Պուղոսեանն էլ արտօնաթղթով յունիսին Աստրախան վերադարձաւ եւ ապրանքով անցաւ Պարսկաստան :

ԳԼՈՒԽ Է.

Ինչքան էլ ընդարձակուէր առեւտրաբուն գործը, այնու ամենայնիւ Հայոց Ընկերութեան համար քիչ էր եւ առեւտրական շրջանն էլ շատ նեղ: Նրանք գիտէին, որ իրենց հայրենակից Հին Ջուզայեցի, Հին Նախիջեւանցի եւ Նրեւանցի վաճառականները համարեա՝ ոչ մի յարաբերութիւն չունէին Ռուսաստանի հետ, այլ նրանք աւելի կապուած էին Ամստերդամ, Ճենովա, Մարսէյլ եւ այլ քաղաքների հետ:

Նշանաւոր դեր են խաղացել հայ վաճառականները Նւրուպայում հայոց սպաղարութեան գործում. նշանաւոր եմ ասում, որովհետեւ Փէ-րոյ պարում հայ վաճառականը զգում էր գրգի կարիքը, նա չէր խնայում իր լոււման եւ իր ծախրով գրքեր էր հրատարակում: Վերցրէ՛ք մեր անցեալ սպաղարութեան շրջանին վերաբերեալ գրքերի, յիշատակարաններն եւ կը համոզուէք, որ գործի պլուսն են կանգնած մի տիրացու եւ մի վաճառական: Բայց որպիսի գոհուութիւննե՛ր, զրկանքնե՛ր, այնուամենայնիւ գործի սէրը չի մտել նրանց մէջ եւ համարեա՝ մինչեւ անցեալ դարու կէսերը մնացել էր այդ գեղեցիկ սովորութիւնը, եւ վերջերս այդպիսի մեկենասներ երեւում են միայն Վենետիկ տպուած գըրքերի վրայ, (մենք չենք հաշուում այլ տեղերում տպուած գրքերը, որոնցից գուցէ մի քանիսն են բաղդ ունեցել մեկենասներ ունենալու), եւ կարծես նրանց մի տեսակ մինաչնորէ է տուած: Ամստերդամում այդ ժամանակներ առեւտուր էր անում Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիս վաճառականը, որ մի քանի անգամ Նւրուպա է գնացած եղել, Պետրոս Ապրոն (որի մասին առանձին կը խօսենք) եւ այլք:

Հայ Ընկերութիւնն ու միւս վաճառականները համոզուած լինելով, որ իրենց համար մեծ օգուտ է Նւրուպայի հետ կապուած լինելը, գեւ 1673 թ. հարց զարթացրին Ռոսկուտն կեդրոն դարձնել եւ այդ կեդրոնից անցնել նաեւ ռուսական այլ քաղաքներ, որոնք սահմաններին մօտ էին եւ մանաւանդ որ Ռուսաց պետութիւնն արդէն ինչը մասնացոյց

էր արեւ քանի մը յաղսքներ , ինչպէս Արխանդել , Նովոբորոգ եւ Սմօ-
լենսկ , եւ որովհետեւ մետաքսի գինն որոշուած էր տարածութեան-քա-
ղաքի հեռաւորութեան համաձայն , ուստի եւ փորձեցին անցնել Ռու-
սաստանից զուրս Շվեդիա Նարվայի միջով , 1673 փետրուար 7-ին ներ-
կայացրին մի խնդրագիր յանուն Դեպքանական Ատենի , եւ ինդրեցին
Թոյլտուութիւն , որ եւ չուտով ստացուեցաւ : Այս Թոյլտուութեան
մասին չուտով յայտարարուեցաւ Հայ Ընկերութեան եւ 1676 թ. արդէն
Նաղուփ Գրիգորեանն իր գործակատարներով անցաւ Արխանդել : Նա-
ղուփ Գրիգորեանի օրինակին հետեւեցին նաեւ Յովնաննէս Մակարեան ,
Զաքարիա Կիրակոսեան եւ Հայրապետ Մասթլոտեան վաճառականները ,
որոնք մայիսի վերջերին արդէն Արխանդելումն էին : Յունիս 12-ին
Սարգիս Նազարեան եւ Յակոբ Աւետիքեան վաճառականները զարձեալ
մեծ ապրանքով Արխանդել գնացին : Այս երթիւ եկութիւնն օրէ ցօր կա-
նոնաւոր ընթացք ստացաւ եւ որովհետեւ Արխանդելում տօնաւաճառ էր
լինում , ուստի կարիք զգացուեցաւ մի մշտական մարդ ունենալու , ո-
րը կարողանար նրանց առեւտուրն առաջ տանելու , ուստի եւ մի նը-
շանաւ որ առեւտրականի հետ , որի ազգը Լուզին էր , պայմանաւորուե-
ցան եւ գործակալ նշանակեցին եւ Ռուսաց արքունիքին էլ գիմեցին
հաստատելու Լուզինին : 1676 թ. յուլիսի 13-ին Դեպքանական Ատենն
հաստատեց Լուզինին իր պաշտօնում եւ հայ վաճառականներն էլ պայ-
մանաւորուեցան նրա հետ , որ նա ընդունէ նրանց ուղարկած մետաքսն
ու միւս տեսակ ապրանք եւ եթէ իրենք բացակայ լինեն՝ տօնաւաճա-
ռին ի վաճառ հանէ : Սրանով ու ընկն երկու պաշտօնական գործակալու-
թիւն ունէին , բայց Աստրախանում ոչ միայն գործակալութիւններ կա-
յին , այլ եւ իրենց առեւտրական տների բաժանմունքներ էին հաստա-
տել եւ ինչքան մեծք խորն ենք թափանչում , աւելի ու աւելի համոզ-
ւում ենք , որ Պարսկահայ վաճառականները միանուազ՝ ապրանք էին
բերում Աստրախան , իսկ այնտեղից մաս մաս արտահանում Մոսկուա
եւ ուրիշ տեղեր :

Զը նայած այն հանգամանքին , որ Դեպքանական Ատենն արդէն
հրամանագրել էր Աստրախանի Վօեվոդային Հայերին բախշելի մաքսային
ղիջողութիւններ յայնու ամենայնիւ մաքսատունն ու Վօեվո-
դան առհասարակ աշխատում էին ճնշել վաճառականներին եւ այլ եւ
այլ զրկանքներ սալիս , Մի խումբ հայ վաճառականներ , որոնցից
մեզ հասել են միայն չորս մարդու ազգանուն՝ Դաւ իթ Բողումեան , Յո-
կոբ Պողոսեան , Յակոբ Ադոթեան եւ Սիմէօն Աւդուլուան , մեծ ապրան-
քով Աստրախան հասան : Վօեվոդան հրամայեց մաքս վերցնել , սակայն
վաճառականներն բացէ 'ի բաց հրաժարեցան վճարելուց , ուստի եւ Վօե-
վոդայի հրամանով ապրանքն արքունի գանձարանին յանձնուեցաւ 'ի
պահպանութիւն եւ յայտարարուեցաւ նրանց , որ մինչեւ չը վճարեն ,

ապրանքն իրենց չը վերապարձուի : Հայերն , առանց ժամանակ կորցնելու , անմիջապէս Մոսկուա գնացին եւ 1676 թ. 6-ին յունիսի Դեսպանական Ատենին բողոք ներկայացրին եւ խնդրեցին որ արքունի գանձարանը վերցնէ հաասնելի մաքսավճարը : Ինկ՝ միայն թ ապրանքի գինն լիովին վճարէ իրենց : Թագաւորն լսելով Վոլոյզայի օրէնքին հակառակ վարժուէքի մտոին , նոյն ամսի 25-ին բարձրագոյն հրովարտակ տուեց յանուն Վոլոյզայի , որի մէջ պարզ կերպով որոշուած էր մաքսավճարի հարցը , եւ հայ վաճառական Բովակիմ Մակարեանի ձեռքով ուղարկուեցաւ Աստրախանի Վոլոյզային : Այս յաջողութիւնն աւելի ուղե որեց վաճառականներին եւ երեք տարի չարանակ իրօր ետեւեց բազմաթիւ վաճառականներ եկան , այնպէս որ այս գործն այն գիսի ընթացք ստացաւ : որ սուս առեւտրականների մէջ զարթնեցւեց մի միաք — արդե՞ս որ մի մրցումն չէ , որ քայքայում է նրանց գործը : Թէպէտ իրողութիւնն ամէն կերպ եւ ամէն կողմից հաստատում էր , որ հայ վաճառականների երեւալու , օրից առեւտուրն արագ կերպով զարգացել էր , բազմակողմանի օգուաներ տուել թէ ժողովուրդին եւ թէ պետութեան : Պետութիւնը զգում էր այս բոլորը եւ ամէն կերպ նպատուած գործին , սակայն սուս վաճառականներն , չը նայած որ իրենց գործը քարելաւել էր , դժգոհ էին պետութիւնից եւ այս դժգոհութիւնն ծածուկ չը մնաց : Նրանք տտում էին , որ Հայերն էլ երկրորդ Անդղիացիք են գտնուում , որոնք ողողել էին ամբողջ եւրոպան եւ առեւտուրի սանձը ձեռքին՝ թագաւորում էին : Կրան էլ զեղ զանուեցաւ : սուս վաճառականներն ՚ի մի խմբուած մի խնդրագրով զիմեցին թագաւորին 1679 թ. յունուար 3-ին առարկելով , որ թէպէտ պետութիւնն աշխատում է առեւտուրը արածուէ Հայերի ձեռքով , յոյց այդ գիտով չիմիկ վաճառականները վընասուում են : Կըզրկանքներ կրում : Բարեխնամ թագաւորը գուցէ ուրախ էր , որ իր ժողովուրդի մէջ վաճառականութեան նախանձ կայ եւ առաջնութեան հարց , բայց նա չէր կարող մտածալ եւ այն , որ կարողու ու Վոլոյզա քաղաքի վաճառականները , որոնք նշանաւոր վաճառականներ էին , հրաժարուել են իր հօր ժամանակ մետաքսի առեւտրից , յայտնելով : որ իրենց համար զժուար է այդ գիսի պատասխանատու առեւտրով զբաղուիլը եւ վերջապէս Դեսպանութեան Ատենը , որի միջոցով ներկայացուել էր սուս առեւտրականների բողոքը : միանգամ ընդ միշտ հակառակ էր նրանց բողոքի մէջ եղած յնակէտերին եւ համաձայն թագաւորի հրամանի : բողոքն անհետեւանք մնաց : Թագաւորը միայն այն չէր մտածում , որ Հայերն գոյնի եւ գնային , այլ նա ուզում էր սիրով եւ յաղցրութեամբ գրաւել նրանց , որպէս զի նոքա ընդ միշտ փոխադրուէին Ռուսաստան եւ իրեն հպատակ դառնային : Այդ ցանկութիւնը մասամբ կատարուած էր Աստրախանի վերաբերեալ , բայց նա ուզում էր նրանց իրեն մայրաքաղաքում կեդրոնացնել եւ հար-

կաւոր պէպում նա անմիջապէս հոգում էր նրանց խնդիրներն աւելի լայն չափով կատարելու : Հայոց մէջ արդէն արծարծուել էր ազգային եկեղեցի ունենալու հարցը , Ռուսաց արքունիքը վաղուց արդէն կրօնի , լեզուի , եկեղեցու ազատութիւն էր շնորհել եւ գործն այսպէս փայտա- յեկուց յետոյ զնջել՝ ոչնչացնելն անկարելի էր եւ հակառակ Ալէքսէյի Միխայլովչի ցանած սերմերին , որոնք նրա որդու Թեոֆոս Ալէքսէյի վելչի ժամանակ արդէն ծիրեր էին արձակել : Թագաւորը դեռ պատահնի էր եւ նրա սիրելիներն՝ նրա զաւրածրանալու (1676) օրին արդէն թագաւորում էին եւ թագաւորի ընթացիկ գործերն առաջ տանում : Ահա այդ մարդիկ , ինչպէս եւ գրանչից գլխաւորը՝ Բօյեարֆին Եաղըիկովը վճռել էին աւելի լեծ արածուութիւնն որ սա Հայերին , որպէս զի պե- տական գանձարան աւելի օգտուր , ներքին կեանքն աշխոյժանայ եւ ինքնապէս էլ բարձրանայ :

1679 թուականը միայն այդ կողմից չորսսուրբացի Հայերին , այլ մի նոր աւելի ուրախասիրի պէպ էլ սեղի տնեցաւ , որով հայ տեւ- արականների թշնամիներն աւելի ու աւելի կատաղեցան , բայց ի՞նչ կարող էին անել , երբ թագաւորի հրամանը պէտք է ամէն ուս թէ օտարազգի հպատակի համար պաշտելի՝ սուրբ լինելը : 1679 թ. կարծես թէ մի նոր յուսափայլ արեղակ էր եւ բարեխնամ թագաւորը հրամայեց յայտարարել Աստրախանցի ու Պարսկաստանցի հայ վաճառականներին , որ Չատկին՝ ապրիլ 24-ին բոլորեքեան ի միասին պան իր մօտ Ա. Յա- րութինը շնորհաւորելու եւ թագաւորի աջը համբուրելու : Ուրախու- թեան չափ չը կար եւ Հայերը ներկայացան սզորմած թագաւորին : Այդ ժամանակից սկսած աջը համբուրելը սովորութիւն դարձաւ , իսկ 1686 թ. ապրիլ 8-ին Չատկին արքունիքում բոլոր Հայերը ճաշով հիւրասիր- ուեցան : 1688 ապրիլ 19-ին էլ ճաշի փոխանակ 110 բուրջի արծաթ դրամ ստացան : Պէտք է նկատել , որ Հայերն աւելի ու աւելի յարգանքի ու արտօնութեանց արժանացան Սոֆիա իշխող-խնամակալուհու օրով :

Մարսի ու ճանապարհածախսի գործն առ հասարակ դժուարութիւն- ների էր սեղիք սալիս , որովհետեւ շատ անգամ պատահում էր , որ պետական պաշտօնեաներն օգտուելով Հայերի միամտութիւնից եւ կամ նորեկների ոռոտական գրամի հաշիւը չը գիտենալուց՝ աւելի էին վեղ- նում եւ այլ տեսակ զրկանքներ հասցում : 1679 թ. մայիսին մի խումբ վաճառականներ՝ Աղեքսանդր Բաւեկրաշտեւ , Յովակիմ Մակարեան , Դարտիրոս Մանուէլեան եւ Սարգիս Սարգսեան , Աստրախանից ապրանք տանելիս սահպուեցան աւելի վճարելու քան պէտք է վճարէին , ուստի եւ Մոսկուա հասնելով բողոքեցին Դեպպանական Ատեանին եւ ինչորե- ցին աւելորդ վճարածն ետ տալ : Դեպպանական Ատեանն բաւարարու- թիւն տուեց նրանց եւ կրկին հրամանագրեց Աստրախանի վոեվոդային անկանոնութեանց սեղիք չը տալու :

Հայերն առհասարակ օրէ ցօր նոր նոր հարցեր էին բարձրացնում, որպէս զի առեւտուրը կանոնաւորութի նւ աւելի ու աւելի լայն ծաւալ ստանայ : 1682 թ. 29-ին մայիսի Դաւիթ Բարդամեան հայ վաճառականը, որ վաղուց արդէն առեւտուր էր անում Աստրախանում եւ Մոսկուայում, խնդրեց պետութիւնից . որ իրեն իրաւունք տան Արխանգելսկի վրայով արտասահման անցնելու : Արքունի Դուռն թոյլ տուեց եւ դարձեալ առանձին օրէնքներ որոշեց . որի հիման վրայ էլ բազմաթիւ վաճառականներ եկան Մոսկուա արտասահման գնալու . մինք զբրանցից մի քանիսի անունները միայն կը յիշենք . ինչպէս՝ Նըրա Յովակիմեան, Աւետում Հայրապետեան (1), Անուշ Վարդանեան, Սափար Բարսեղեան (որի մասին յետոյ կը խօսենք) . այլ բնկերներով (որոնք Նով-գօրոդով գնացին արտասահման 1686 նոյեմբեր 1-ին) . այնուհետեւ 1687 ապրիլ 20-ին Արխանգելով արտասահման անցաւ Աղաջան Աւետիքեան, Բարսեղ Բարսեղեան, որը մի քանի անգամ արտասահման գնաց : Բ. Բարսեղեանը 1695 թ. Նւրոպայում գնած ապրանքով Աստրախան էր եւ Մօշնեցի գիւղացիներից կողոպտուելով ու ձեռնուկով բողոքեց Դեսպանութեան Ասենին եւ պահանջեց իրեն բաւարարութիւն տալ . սակայն գործին ընթացք չը տալու պատճառով 1696-ին ընդ միշտ վերագարձաւ իր հայրենիք եւ շակառակ պայմանագրի՝ Տաճկաստանի վրայով Նւրոպա անցաւ առեւտուր անելու : Բացի այս՝ 1687-ին արտասահման անցան Ամաջան Աբրահամեան եւ Աւգուստ (°) Աւեդիմեան . իսկ 1688 թ. յունիս 2-ին էլ Հայրապետ Մաթթէոսեան, Զաքար Մաթթէոսեան եւ Գօղոս Յովհաննէսեանց եւ այլն :

Այսպիսով ուրեմն հետեւեալ քաղաքների հետ գործ ունէին Հայերը՝ Աստրախան, Մոսկուա, Արխանգելսկ, Մոսկովսկ, Նովոսորոդ, Բացի այս՝ հետագայում երևում են Նարվա, Ղազան, Օրէնբուրգ, Կամենից, Լեմբերգ, Թէոդոսիա, Խերսոն, Ղզլար եւ այլն :

1690 յունուարին Մոսկուա հասաւ Ստեփան Սափարեան Թովչենցը 15 ընկերներով եւ բողոքեց որ ինչպէս Աստրախանում, նոյնպէս էլ ուրիշ քաղաքներում ապրանքը ձերբակալութեան է ենթարկուել եւ պահանջեց որ իր վնասները հատուցուին : Բացի այս՝ Ստեփան Սափարեանը ուրիշ հարցեր էլ բարձրացրեց : Դես 1683 թ. յունվար 13-ին Հայերին իրաւունք տրուեցաւ Մոսկուայում վաճառատներ բանալու եւ

(1) Ինչպէս Աւետում Հայրապետեանը, այնպէս էլ նրա որդիք ու թոռներն անխոփան առեւտուր էին անում Մոսկուայի հետ եւ վերջը նրանք մշտապէս Մոսկուայում հաստատուեցան եւ դրանցից առաջացան «Արապետով» կոչուած յայտնի Մոսկուացիները, որոնք մեծ մասամբ զինուորական ծառայութեան մտան եւ նրանցից շատերը զենեղաւորութեան էլ հասան :

ընդ միշտ հաստատուելու , սակայն Ստեփանն Սափարեանցը 1690 մայիս 6-ին ամենուրեք ազատ առևտրի հրաման հանել տուեց եւ այն էլ , որ որտեղ էլ Հայերը ռուստիկան սպորանք գնին՝ մաքս չը վճարին : Այս արտօնութիւնը մեծապէս նպաստեց զործին եւ այս անգամ արդէն Հայերը սկսեցին գնալ Ամստերդամ , Լոնդոն եւ այլ քաղաքներ : Նոյն տարւայ ապրիլ 11-ին Ս. Սափարեանն 13 ընկերներով նովգորոցի վրայով արտասահման դնաց :

1696 փետրուար 4 ին Շվեդիա գնացին մի խումբ վաճառականներ , ինչպէս Գրիգոր Դաւթեան , Մկրտիչ Աստուածատրեան , Նիկողայոս Թորոսեան , Շահվերդ Սարգսեան , մարտիրոս Բարսեղեան , Յակոբ Դաւթեան , Եսայի Խաչատրեան , Բանաթուր Դաւթեան , Ասաքել Պետրոսեան , Պօղոս Ստեփանեան , Աստուածատուր Յովհաննիսեան , Սինան Յովհաննիսեան , Ծառայ Սահակեան , Խաչիկ Միքայէլեան եւ այլք :

Բայց արդէն փոխուել էր ժամանակը , Ռուսաստանը զբաղուած էր խաւարը հալածելով , Ռուսաստանն ունէր մի համեմար , որը պէտք է բարեփոխէր երկերը , զարթեցնէր քնած ժողովրդին , զս Պետրոս Աեծըն էր :

ԳԼՈՒԽ Ը-

Ալէքսէյ Միխայլովիչը իր մահից յետոյ թողեց մի ազմկալից մտաւանգութիւն : Նա առաջին կնոջից ունեցել էր 11 զսակ , որոնցից կենդանի մնացին Տիտոբուր եւ Իօանն եւ աղջիկ Սօֆիան : Հօր մահից յետոյ Թագաւորեց Տիտոբուր , որ իր մահից առաջ 1682-ին մասանդներ հռչակեց թուրկազմ Իօաննին եւ Պետրին , որը ծնուած էր Ալէքսէյի Միխայլովիչի երկրորդ կնոջից 1672-ին : Սօֆիան , որ աւելի խելօք գանուեցաւ , հեացրեց Պետրին կամ Պետրոսին եւ օգտուելով Իօաննի թուրքութիւնից իրեն հռչակեց Տիրոջ պետութեան : Այս գործում մեծ օգնութիւն արեց ասրեջի կոչուած զօրքը եւ 1682 մայիս 6-ին Սօֆիան հռչակուեցաւ որպէս եղբայրների օգնական տիրոջ : 1682 յունիսին կատարուեցաւ Թագադրութեան հանդէսը եւ Իօանն ու Պետրոսը ճանաչուեցան օրինաւոր գահաժառանգներ , սակայն Սօֆիան նորից ապստամբեցրեց ասրեջիներին եւ Պետրոսն ու Իօանն ստիցուեցան Տրոյիցկօ-Սիբիրեակի վանքը փախելու : Այսպիսի ազմուկների մէջ մեծացաւ Պետ-

րոտը, որ մանկութիւնից սկսեց զբաղուել զինուորական հարցերով եւ 1689-ին արդէն որպէս ինքնակալ՝ թագաւորութեան գահը բարձրագոյն Աւելորդ է երկարաբանութիւն անել, միայն այսքան ասեմք, որ Պետրոսն իսկական զինուորական լինելով սկսեց կարգի բերել պետական գործերը, անցաւ Գերմանիա, Հոլանդիա, Անգլիա, Հոլանդիայունա Զաանդամ գիւղում անձամբ աշխատում էր նաւագործարանում: Վերադառնալով Ռուսաստան նա կարգի բերեց պետական գործերը, բարեկարգեց զօրքի աւելնուորականների վիճակը, հրաւիրեց արտասահմանից արհեստաւորներ, յինչև ատենց նաև եւ յետոյ էլ աշխարհակալութեան ձեռնամուխ եղաւ, որով ընդարձակեց Ռուսիոյ սահմաններն ամէն կողմից էլ: Նա երկրի վարչական կազմակերպութիւնը հիմնովին վերափոխեց եւ ամէն գործումն էլ հետևում էր Արտաքցիներին:

Այսպիսի մի աշխարհաչէն եւ խելօք թագաւորի աշխից չէին կարող անտեսանելի մնալ Պարսկահայ վաճառականները, եւ նա իր գահակալելու օրից սկսեց խրախուսել նրանց: Նրա օրով երթեւեկութիւնն աւելի մեծ շրջան ստացաւ: Պետրոսը, որ իր մեծագործութիւնների համար Մեծ կոչուեցաւ, 1703-ին Պետերբուրգ քաղաքի հիմը դրեց եւ հաւաճառականներին հրաւիրեց Պետերբուրգ ասեւտուր անելու: Նրա օրով հայ վաճառականութիւնը մեծակ մեծաքսով շէր զբաղուած, այս այս անգամ արդէն չորս կողմից հայ վաճառականներ էին գալիս Ռուսաստան, ինչպէս Արմի քաղաքներից, այնպէս էլ Լիմերկ, Կամենից եւ այլ լեհական քաղաքներից եւ Ռուսիա էին թափում բազմաթիւ սակ վաճառքներ:

Հայ վաճառականները զգում էին, որ Պետրոս Մեծից շատ բան կարելի է սպասել եւ անա շնորհին մի ուրիշ քայլ եւ անել, Ինչպէս արդէն յիշեցինք, 1686 ին Մոսկուա եկաւ Բարսեղեան Սափար նշանաւոր վաճառականը, որ երկար ժամանակ առեւտուր էր անում: Սա 170 մարտ 11-ից իրաւունք ստացաւ նարվայում եւ Պետերբուրգում ազատ առեւտուր անելու: Սափար վաղուց որոշել էր Ռուսաստանում մեծաքս գործարան բանալ, ուստի եւ Թերեքի ափերին նա զիտել էր, զննել էր հողը եւ արդէն գտել, որ Անդրեւսիյ գիւղերի մօտ՝ Թերեք գետի ափերին հողը բարեբեր է, ուստի եւ 1710 թ. մարտ 12-ին զիտեց Պետրոս Մեծին եւ թոյլտուութիւն խնդրեց այդ գիւղերի մօտ մեծաքսի գործարաններ բանալու: Սա արդէն Պետրոս Մեծ աշխարհաչէն թաղուոր համար մի ուրախառիթ եւ նրա ծրագրերներն իրագործող մի երեւոյթ էլ եւ նա ոչ միայն թոյլ տուեց, այլ եւ որոշ հրահանգներ տուեց: ՍԲարսեղեանը տեղափոխուեցաւ իր ընտրած երկիրը, եւ երկուց՝ թիթի՞ծառներ տնկել, որպէս զի շերամի համար կերակուր պատրաստէ: Փամոնակի ընթացքում կարգի բերելով մետաքսա-արդիւնաբերական գործը

1718 մայիս 13-ին հրովարտակով իրաւունք ստացու գործարան բանակու Զր պէտք է մոռանալ, որ Ռուսաստանում սա առաջին գործարանն էր ։ 1721 յուլիս 30-ին տուած հրովարտակով նրա գործարանների պաշտօնական գոյութիւնը ճանաչուեցաւ եւ գործուածքներն էլ մեծ քանակութեամբ արտահանուեցան Ռուսական նահանգներ եւ այլ օրից սկսուեցաւ այդ գործուածքների արտահանութիւնը, որը տարւայ բնիկացրում այնպիսի լայն շրջան ունեցաւ, որ մինչեւ անգամ արտօսահման էլ դուրս տարուեցաւ ։ Բ. Սափարեանը, որ առաջ Աստրախանում էր բնակուում՝ բոլորովին տեղափոխուեցաւ եւ Թերեքի փոխն բնակութիւն հաստատեց եւ այնտեղ էլ մեռաւ 1730 ղեկսեմբերին ։ Նրա ժառանգները անշնորհք գանուեցան եւ թէպէտ դեռ այժմ էլ գոյութիւն ունին, սակայն պապենական կալուածքներից մեծ մասը ձեռքը բաց են թողել ։

Ինչպէս ասացինք, Պետրոս Մեծը սիրող էր վաճառականութեան եւ այդ հիման վրայ նա շարունակ նորանոր օրէնքներով ու հրովարտակներով խրախուսում էր Հայերին ։ Այստեղ մենք բաց ենք թողնում Պետրոս Մեծի յարարութիւնները Հայոց հետ, այլապէս ասած՝ քաղաքական յարաբերութիւնը, զիտեհալով որ այդ խնդրը մի փոքրիկ պատմութիւն չէ, այլ բազմահատոր գործի նիւթը կարող է կազմել եւ որ եթէ մենք այդ մանրամասնութեան մէջ մտնենք՝ կը չեղունեք մեր ճանապարհից ։ Պետրոսի գահ բարձրանալու օրից Մոսկուայում եւ Պետերբուրգում երկուսում են հայ ղեկավարներ, նա իրակներ, վերջ սպիտակաբայէլ Օրին, Վեխա Չելչպին, Բաղգասար Նազարեան, Մինաս վարպետ, Անասն քահանան, Թարխան եւ այլք, որոնք Պետրոսին հրաւիրում են իրենց հայրենիքին ազատութիւն տալու ։ Պետրոսը կատարող էր եւ մասամբ էր կատարեց ինչ որ կարողացաւ ։ Պետրոսի օրէնքները ձգողական մագնիսի դորութիւն ունէին ։

1711 ապրիլ 13-ին կառավարչ Սենատին տուած հրովարտակում ասուած էր. Պարսկական վաճառականութիւնը տարածել-բազմացնել, Հայերի հետ որքան կարելի է քաղցր վարուել եւ ինչ բան մէջ որ կարելի է զիջողութիւններ տնել, որպէս զի նրանք աւելի մեծ իսով Ռուսաստան գան ։

1711 մայիս 2-ին Սենատին տուած հրամանում վերոյիշեալ հրովարտակի վերաբերեալ ասած էր. Ա) Համաձայն 175 թ. (1667 թ.) հաստատուած պայմանագրի՝ վերցնել որոշուած մաքսը եւ այդ մաքսը վերցնել իսկական արժէքից. Բ) Հայերին ծախած ապրանքից մաքս չվերցնել. Գ) Ինչպէս վաճառականների, այնպէս էլ ծառաների ու ապրանքի ակադափութեան համար կառքեր չտալ, այլ թո՛ղ իրենք վարձեն. Դ) Աստրախանից մինչեւ Մոսկուա եւ մինչեւ սահմանաքաղաքներ տալ ուղեկից պահապաններ. Ե) Ադամանդից, մարգարտից եւ այլ ակներից մաքս չը վերցնել. Զ) Մոսկուայում եւ Արխանգելսկում սխալմամբ

Հայերից վերցրած կրկնակի մաքսը՝ 973 ռ. 10 ալտինը վերադարձնել ,
1712 փետրուար 20-ին Սենատին տուած հրամանի մէջ ասած էր .
« ապրանքից մաքս վերցնել 175 թ. եւ 741 թ. (1667թ. եւ 1711 թ.)
հրովարտակների համաձայն , իսկ ճանապարհածախսը — Աստրախանից
Մոսկուայով Արխանգելսկ 20 ալտին , եւ Արխանգելսկից էլ Աստրախան
փութից 20 ալտին » :

1712 փետրեմբեր 5-ին Սենատին տուած հրովարտակում ասուած էր .
« այն ապրանքը , որը արդէն Աստրախանում հեաազօտուած է ու զննը-
ւած , այլ եւս սահմանաքաղաքներում զննելու կարիք չունի , այլ պէտք
է վերազննել մի միայն Մոսկուայում , ինչպէս այդ մասին նախկին պոյ-
մանագրի մէջ գրուած է » :

Երբ Պետրոս Մեծը Ամստերդամումն էր , այնտեղ նա ծանօթացել էր
նշանաւոր հայ վաճառականների հետ , որոնց մէջ գլխաւոր դեր էին խա-
ղում նշանաւոր Պետրոս Ապրօն եւ Յովհաննէս Դիրօզոժեանը : Վերջինս
1720-ին հոլանտական ապրանքով Ռուսաստան եկաւ եւ նոյն տարւոյ
սեպտեմբերին ետ գարձաւ : Այսպէս չը վարուեց Ապրօն , նա ուզեց որ
Պետրոս Մեծը հրովարտակով որոշէր պայմանները : Երբ Պետրոս Մեծը
երկրորդ անգամ Հոլանդիա գնաց , այն է 1717-ին , Պետրոս Ապրօն
մի սեղեկագիր-խնդրագիր ներկայացրեց կայսեր եւ խնդրեց թոյլ տալ
Ռուսաստանում առեւտուր անելու : 1717 թ. յունուար 28-ին առան-
ձին հրովարտակ տրուեցաւ , որից մինք տուաջ ենք բերում գլխաւոր
մասը :

« Երբ մենք Հոլանդիայումն էինք , Պետրոս Ապրօ հայն իր ամենա-
խոնարհ յուշագրով-խնդրագրով յայտնեց մեզ , որ ինքն ու իր երկու
եղբայր Աբրամ եւ Ստեփան Ապրօները , որոնք Զմբուռիայում են ապ-
րում՝ Հնդկաստանում , Պարսկաստանում , Տաճկաստանում եւ Եւրոպա-
կան պետութեանց մէջ մեծ տուեալներ ունեն եւ այդ տուեալները գլխա-
ւորապէս կայանում է մեաաքսի եւ այլ պարսկական ու արեւելեան ապ-
րանքի մէջ , եւ մի եւ նոյն ժամանակ ամենախոնարհարար յայտնեց մեզ
որ ինքն ու իր վերոյիշեալ եղբայրներն իրենց տուեալտական արդիւ-
նաբերութեան համար մտադիր են մեր պետութեան միջով երթեւեկել
Պարսկաստան եւ այն սեղից այս երկիրներ ապրանք բերել , տուեալներ
անել մեր քաղաքներում՝ Աստրախանում եւ Նարսուլաւում , Արխանգել-
սկում , Մոսկուայում եւ մեր աթոռանիստ Պետերբուրգում : Այսպէս ու-
րիմն պէտք է այն ապրանքով առեւտուր անեն եւ հարկաւոր մաքս վը-

ճարեն, միայն մենք հրամայեցինք, որ այն ապրանքից, ինչ որ նոյա
եւ կամ նոցա գործակատարները Պարսկաստան կը տանեն եւ կամ ինչ որ
Պարսկաստ աից մեր քաղաքներով եւ նաւահանգիստներով (որ ճանա-
պարհ որ իրենք կընտրեն) այս երկիրները բերել հոս զենան, ինչքան
որ սովորաբար պարսկահպատակ Ձուզայեցիք մաքս են վճարում, նրա
համաձայն էլ ամեն ինչից սրանցից պէտք է մաքս վերցնել. այս բանի
համար նա ամենախոնարհաբար մեզնից մեր բարեհաճութիւնը խնդրեց.
այս պատճառով էլ մենք մեր պետութեան ու երկրի վաճառականութիւնը
ծաղկեցնելու համար ոչ միայն մեր համաձայնութիւնը յայտնել ցանկա-
ցանք, այլ եւ շնորհելով այս հրովարտակը նրան առանձնաշնորհու-
թեանց արժանացրինք եւ հրամայում ենք մեր կառավարիչ Սինասին,
նահանգապետներին, փոխ-նահանգապետներին, կօմենդանտներին (բեր-
դապետ), լանդրատներին եւ զինուորական թէ քաղաքական ամեն պաշ-
տօնի կառավարիչներին, քաղաքներումս էլ վերահայեցողներին, վա-
ճառապետներին եւ մաքսային պաշտօնեաներին, որ երբ վերոյիշեալ
Պետրոս, Աբրամ եւ Սահփան Ապրօները մեր այս հրովարտակով առեւ-
տրական գործերով իրենք եւ կամ նոցա գործակատարները յամաբով թէ
ծովով, ո՛ր ճանապարհով իրենք կը կամենան, մեր երկրով կանցնեն ի-
րենց մարդկանց հետ միասին, ամէն տեղ առանց ետադնելու ազատ
ճանապարհ տալ, ոչ մի տեսակ արգելք չանել եւ չը վերաւորել այլ
ընդհակառակը պահանջած գէպքում ամեն կերպ օգնել նրանց, իսկ ինչ-
պէս նրանց մօտ եղած, այնպէս էլ նրանց գործակատարներին հետ զըր-
կած ապրանքից, հրամայում ենք մեր մաքսային վերատեսուչներին,
վաճառապետներին եւ այլ պաշտօնեաներին ամեն ինչից էլ պարսկահը-
պատակ Ձուզայեցի Հայերի հետ կտպած պայմանադրի համաձայն մաքս
վերցնել միայն ոչ աւելի քան որոշուած է եւ մեր հպատակներից ոչ ոք
չը համարձակուի նրանց վրայ որ եւ է՝ սուրբ գնել եւ կամ նրանց վի-
րաւորել վախենալով մեր բարկութիւնից եւ ամենախիստ պատժից եւ
երբէք չը յանդգնի այդ անելու, որովհետեւ մենք՝ Մեծ Թագաւորս,
մերս Արքայական Ողորմածութեամբ ինչպէս նրանց, այնպէս էլ նրանց
գործակատարներին մեր կայան Ս. Պետերբուրգում եւ վերոյիշեալ քա-
ղաքներում թոյլ ենք տալիս ազատ կերպով բնակուելու եւ պատուէր
չը տուած ապրանքով առեւտուր անելու, երթեւեկել այլ քաղաքներ ու
օտար պետութիւններ եւ իրենց ապրանքը տանել ծովով եւ ցամաքով
միայն ամեն բանումս էլ համաձայն նոյն պարսկահպատակ Հայերի վը-
ճարած մաքսի՝ մաքս վճարել. բացի այս՝ մենք հրամայում ենք որ Պե-
տրոս Ապրօյին, նրա եղբայրներին ու գործակատարներին միշտ պաշտ-
պանէք եւ օգնէք, որպէս զի նոցա եղբայր Հայերն ու այլ ազգի առեւ-
տրականներն այս տեսնելով՝ ցանկութիւն ունենան մեր երկրի միջով
առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատել Պարսկաստանի հետ. ի

հաստատութիւն այս բանի մեր սեղծական ստորագրութեամբ եւ պետական կնքով վաւերացնում ենք եւ հրամայում մեր այս հրովարտակը մասեանը մուծելով՝ ամէլ նրանց եւ կամ նրանց գործակատարներին ըստ աւարութեան եւ եթէ նրանք եւ կամ թէ գործակատարներն ատանց մեր այս հրովարտակի դան, այն ժամանակ էլ ազատ են, միայն թէ որդէս լիկայութիւն ներկայացնեն Պետրոս Ապրոյի ստորագրութեամբ եւ կնքով այս հրովարտակի պատճէնը, այդ գէպքում էլ մի եւ նոյնը պէտք է անել, ինչ որ խփական հրովարտակը ներկայացնելիս »:

Այս հրովարտակը արտած է Ամասերգումում:

Ապրոյի մանին մեր ուղբերները շատ քիչ են, միայն այսքան գիտենք, որ Ապրոն գեա 1731-ին (եթէ ոչ ինքը գտնէ նրա ժառանգները) Պետերբուրգում առեւտուր էր անում, 6⁰ բր մետաւ Ապրոն այդ մեղ յոյստնի չէ, բայց հարկաւոր է օգտուել հոլանդական գիւանից, որպէս գիւամեն ինչ մեղ համար պարզ լինի, Կարծեմ Ս. Էջմիածնի մասեանագարանում գեա մինչեւ այժմ կայ այդ մեծ մարդու պատկերը (1):

Պետրոս Մեծը միայն այսքանով չէր կարող բաւականանալ, Դեռ 1744-ին Աստրախանի վաճառագետին խստիւ պատուիրել էր Հաջերի գէմ ոչ մի նեղութիւն ու արգելք չը յարուցանելու, այս հարցի մասին նա շարունակ կրկնում էր իր հրովարտակներում: 1749 յունիս 6-ին մի նոր հրովարտակ էլ լոյս տեսաւ, որով Առեւտրական Պաշտօնարանը յայտարարեց մի նոր առանձնաշնորհութիւն, որ այնուհետեւ Հայոց Առեւտրական Ընկերութիւններին, որոնք գոյութիւն ունէին վաղուց արդէն եւ գլխաւոր վաճառատաներն էլ հաստատում էին Ջուղայում ու Աստրախանում, իրաւունք էր արձում հաստատագիւ օգտուել այն իրաւունքներով, որով արտօնում էին այլ երկրի առեւտրականները:

Մինչ Ռուսաստանը պիտուած էր այսպիսի երկրորդական գործերով, Պարսկաստանը անշնորհք վարիչների պատճառով հետզհետէ քայքայւում էր, երկրի խաները միմեանց դէմ գէնք բարձրացնելով, ոտնակոխ էին անում թշուառ ժողովրդին, առեւտուրը հետզհետէ ոչնչանում էր եւ այս բոլորը լրացրեց Աֆղանների արշաւանքը, Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը կանչում էր սուսայ խաչակիր զորքին ազատելու բարբարոսների ձեռքից, իսկ Ռուսաստանի Հայոց նուիրակ եւ առաջնորդ Մինաս վարդապետը 1749 թ. ապրիլ 5-ին յայտնեց Պետրոս Մեծին. « Այն զաղանի հարցը արդէն ժամանակ է գործնականի վերածելու » որովհետեւ այժմ բարբարոսները ամեն կողմից եւ ՚ի ներգուստ թշուառ կացութեան մէջն են » (Պետր. Մեծ. յարաբ. ՄԱ): Ո՞րն էր այդ զաղանիքը, կարծեմ պարզ

(1) Էջմիածին մենք մեր Թատթիւնից մէկին այս ութիւ նամակ գրեցինք, բայց գեա քիչ ժամանակ անյոժ լինելով — ընդ ամենը մի տարի — պատասխան չունինք...

է. Մինաս Վ. վաղուց արդէն տեղեկութիւններ էր հաւաքում Պարսկաստանի վերաբերեալ եւ խթանի պէս խթում էր որա ու նրա կողքը եւ կայսրէն ներկայացրեց գրաւոր տեղեկութիւններ, որ Հայերը սպասում են անհամբեր Սյուպիոյ հանդամանքներում, երբ Պարսկաստանը ներսից արդէն քանդուած էր, տարակոյս չկայ, որ հայ վաճառականներին քիչ մնասներ չէին հասնիլ եւ Ռուսաստանում հայ առեւտրականների գալուստը զգայի եղաւ : Ուրեմն մնում էր հարկաւոր միջոցները ձեռք առնել եւ այդպէս էլ եղաւ : Պարսկաստանի սուսայ գետոյան Վելինսկին մի գեկուցադրով յայտնեց սուսայ արքունիքին, որ Լեզգիները իշխող Դաւուդ բէկը Ղազրկումի Սուրխայա իշխողը հետ յարձակուել են Շամախու վրայ, քաղաքը կոտորակ են եւ ձեծելով սուսայ վաճառականներին, կողոպտել են նրանց խանութներն ու խիչ 500 հազար բուրլու ապրանք : Այս պէպքը տեղի էր ունեցել 1721 թ. օգոստոսին երբ Պետրոս Մեծն արդէն Շվեդացոց հետ պատերազմը վերջացնելով Եւրոպայում խաղաղութեան դաշն պիտի կապէր, սուտի եւ կայսրը հրամայեց պատրաստութիւններ տեսնել, որի համար եւ Վոլինսկուն էլ յայտնեց : Պետրոս Մեծը շուտով ասաջ շարժուեցաւ զօրքով եւ կասպից ծովով էլ նաւատորմի ուղարկեց : Արդէն բնական է, որ Պարսիկները պիտի յաղթուէին եւ պատերազմի վախճանն այն եղաւ, որ 1723 սեպտեմբեր 12-ին Պետերբուրգում դաշն կապուեցաւ, որով Ռուսաստանին մնացին Դերբենտ եւ Բաքուն, եւ Աստրաքադի, Գիլանի ու Մաղանդարանի գաւառները :

Պատերազմը ինչքան էլ քաղաքական նպատակ ունէր, այնուամենայնիւ նա համարեա առեւտրի ծաղկեցնելու համար էր : Կայսրը ցաւում էր, որ պատերազմի պատճառով առեւտուրը դադար էր արել, ուստի հարկաւոր էր նոր կոչ ուղարկել Հայերին, որոնք առանց այն էլ մի շարք խնդրագրեր ու նամակներ էին գրել եւ 1723 յունիս 3-ին Արտաքին գործոց պաշտօնարանում ստորագրեց այս հրովարտաիլը, որ այդ նպատակով պատրաստ էր սուել :

« Պարսից երկրում բնակուող պատուական Հայոց ժողովրդին մեր կայսերական ողորմութիւն եւ շնորհաւորութիւն : Ձեզ յայտնի է, որ վաղ ժամանակից հետէ մեր կայսրութեան եւ Պարսից պետութեան միջեւ միշտ բարի յարաբերութիւն պոյութիւն ունէր եւ երկու կողմի օգտի համար էլ ազատ առեւտուր էր կատարուում, որը Պարսից երկրում եղած խառնակութիւնների պատճառով ընդհատուեցաւ : Այն ժամանակ մեր վաճառականներին, որոնք Շամախումն էին, նրանք կողոպտեցին եւ սպանեցին, ուստի եւ մենք ստիպուած եղանք այդ երկրում մեր զէնքը գործ դնելու : Աստուծոյ օգնութեամբ այնպէս պատահեց, որ կասպից ծովի ափերին եղած այն քաղաքները, որոնց միջոցով առեւտուր էր կատարուում մեզ հետ՝ մեր հովանաւորութեան տակը մտան : Եւ որով-

հետեւ մեծ մասամբ վաճառականութիւնը ձեր ձեռքին էր, ուստի եւ ինչպէս Պարսկաստանում բնակուող, այնպէս էլ մանուսանց մեր Պետութեան այլ եւ այլ քաղաքներում արդէն բազմացած հայ բնակիչները, որոնք առեւտրով են զբաղում, ամենակատակօրէն խնդրեցին մեզ, որ Պարսկաստանում եղած Հայերից հետ այն առեւտուրը վերականգնուելու նորոգուի: Եւ մենք, առ այն ժողովուրդ ունեցած մեր կայսերական ազորութեամբ սրանով յայտարարում ենք որ մեր հովանաւորութեան ներքոյ եղած քաղաքների հետ ունեցած առեւտուրը (ցանկալի է որ) նորոգուի եւ առանց որ եւ է վտանգի դորձեալ յաճախեն ինչպէս Կասպից ծովի ափերին եղած քաղաքները, այնպէս էլ մեր Պետութեան խորքերը, եւ եթէ կը ցանկանան, թող այն քաղաքներում եւ գաւառներում, որտեղ որ առաջ բնակուում էին, դարձեալ բնակութիւն հաստատեն եւ ազատ՝ առանց արգելքի առեւտուր անեն, մենք էլ խոստանում ենք, որ նրանց առեւտուրը ոչ միայն կը պաշտպանենք եւ բոլոր հարկուոր գործերի համար էլ կը հրամայենք հոգ տանել, այլ եւ ամենաողորմածօրէն նորանոր առանձնաշնորհութիւններ կը տանք: որպէս զի աւելի շատ շահ եւ օգուտ ունենան: Եւ որպէս զի հայ ժողովուրդը աւելի եւս համոզուի եւ հաւատայ, մենք՝ տեղւոյս Հայերի խնդրի համաձայն, բարեօք համարեցինք նրանցից մէկին՝ Յովհաննէս Կարապետին ու զարկել ձեզ մօտ մեր այս բացարձակ հրովարտակով եւ նրան յայտնելով մեր ամենաողորմած կաճքն ու բոլոր հայ ժողովուրդի խնդիրների համար եղած որոշումները՝ կամենում ենք որ դուք էլ նրան բոլորովին հաւատաք, ՚ի հաստատութիւն որոյ մեր այս բացարձակ հրովարտակը արուած է մեր արքունի կնքով »: (Արձան. Ա. 161-162, Պետր. Մեծի յարաբ. 352): (1)

1723 յունիսի 6-ին Յովհաննէս Կարապետը ստացաւ 100 ոսկեղրամ եւ ճանապարհ ընկաւ դէպի Պարսկաստան, իր հետք տանելով (բացի

(1) Այս հրովարտակը ուղարկուել է հայերէն թարգմանութեան հետ, եւ թարգմանողներն եւ շուկա ոչ իրականը (Լուկա Իլին), փրիի Մառաշաղառեանն եւ Յովհաննէս Կարապետը. թարգմանութիւնը խառն է եւ անբացատրելի, ահա որդէս նմայշ. « Պատվական Հայոց Առկին, որն որ Պարսից երկրումն էք բնակեալ, մեր ինքրայշտութեան ազորութեամբն շատ բարև ունեմք: Ձեզ հատնիայ ար վաղուց ժամանակայ մեր ե Պարսից թագաւորութեան միջումն ամենայն ժամ էլ սիրով գիրանք գրել ե համարակ սովազաբութիւն առկելէ, երկու կողմանց աւետութիւն ելել նորայ. Պարսից երկրն խոզվէց եւ կորվէց ե էն ժամանակումն մեր սովոյշգարերն որ շամախի են, շատ մեծ նեղութիւն ե մեծ զարբութիւն ան տվէլ. ե սպանութիւն ան արէլ. էք ջաթղան մեզ պարտ ե դարաց որ դաբէտ երկիրն մեր արի զօրութիւնն բանացանէք, Աստուծոյ ողորմութեամբն ե աղտութեամբն էսպէս արարինք, որ ինչ քաղաք որ հելանայ ծովափին է, որ էն քաղաքովն վերջ սովոյշգարերն ամենայն ժամ մեր երկիրնիւ գովման ըլգայ. մեր հրամանին ասկուսեայ ե մեր ձեռնուսեայ .. » (Պետրոս 353):

այս հրովարտելից) մի նամակ յանուն « Պարսից Երկրի Կայսող՝ եւ Բնակեալ Հայոց Ասիից եւ յիշխանաց, որ է գլուխ եւ անմարտիոր Եկեղեցի կաթողիկոսին, եւ մինն Եսայի, որ է Պարարթու Երկրէն, եւ Երկրորդըն Սարգիս Չարաբերդու (Ջրաբերդ) եւ Շիրվան, Գրիգոր եւ Սարուխան Աւան ուզրաչոց, եւ այլ ուզրաչի, Շիրվան եւ Սարուխան եւ Գրիգորն, որ է Խաչէնու Երկրէն » : Այս նամակը մինչ րայ կնք թողնու մ որովհետեւ բովանդակութիւնն ամբողջովին քաղաքական նպատակներ ունի : Այսքան էլ ասենք, որ Յ. Կարապետը իրբեւ քաղաքական գաղտնի գետնան եւ լրտես մեծ գեր խաղաց եւ Ռուսաց արքունիքին յայտնեց Երկրի դրութեան մասին մանրամասնութիւնները :

Կնքելով այստեղ Պետրոս Մեծի հայ վաճառականութեան ծաղկեցման համար եղած արտօնութիւնները ու հոգսերը պատմութիւնը, մենք չմոռանանք այն էլ յիշելու, որ նրա օրով Պարսկաստանից միայն մեաաքսը չէր որ մտնում էր Ռուսաստան, այլ եւ թանկագին աղիներ, Բուխարայի մորթիքն, կարպեաներ, իսկ Անարախանի Հայերը սկսեցին ձկնեղէնի առևտրով զբաղուել, այլ եւ այլ տեսակ ձկնաստիճներ էին արտահանում եւայլն : Մենատի հրամաններից մէկի մէջ, որ արեւած է 1724 օգոստոս 28-ին, յիշուած է որ հայկական ձկնկիթն ու այլ եւ այլ օտարնները լաւ տեսակի չեն, ուստի եւ հրամայուած է արգելադրանքներ ձկնկիթը վաճառել :

1725 յունվար 28-ին կնքեց իր մահկանացուն Պետրոս Մեծը :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Մեռաւ Պետրոս Մեծը, սակայն նրա ձեռագործները կենդանի մնացին եւ մեղք է ասել, որ նրա յաջորդները նրան դաւաճանեցին : Դէպի Հայերն եղած սէրը մնաց նոյն չափի մէջ եւ հետզհետէ աւելի աւելացաւ, մինչեւ որ յետոյ բողոքովին թուլացաւ : Դեռ նոր էր ննջել վերածնութեան հոգին, երբ Տաճկահայերն էլ ցանկութիւն յայտնեցին Ռուսաստանում առևտուր անելու : Սա չառ բնական երեւոյթ էր : Պարսկաստանի հայ վաճառականները՝ ահագին քարաւաններ էին ղրկում Հալէպ, Դամասկոս, Բաղդաւ, Տարսոն, Չմիւռնիա, Տրապիզոն, Էրզրում, Վան եւ Տաճկաստանի այլ հայաբաղաքներ : Այս դէպքում՝ ի հարկէ ծածուկ չէր կարող մնալ Պարսկահայոց Ռուսաստանի հետ ունեցած յարաբերութիւնը :

ճիշտ է մտնք մինչևև այժմ շարունակ խօսեցինք Պարսկահայոց վաճառականութեան վրայ, սակայն այդ դեռ չի նշանակում, որ առևտուրը մի միայն նրանց ձեռքին էր, Այո՛, նրանց ձեռքին էր Ռուսաստանի առևտուրը, բայց Եւրոպա՞ն՝ 'ի հարկէ մեծ մասամբ Տաճկահայոց՝ Ո՞վ էր Ապրօն, 'ի հարկէ տաճկահայ, բայց մի՞թէ միայն Ապրօն էր, ո՛չ պատասխանում է Յակոբ Ծահան Զրդեաը (1). « Վերջին ժամանակներում, այն է 1687 թ., Հայերը թոյլտուութիւն խնդրեցին Փրանսիայում Հնդկական ընկերութիւն հաստատելու. Բօրբօյումե Մարսելյումն էլ դրասնեակներ բանալու, սակայն թէպէտև Լուզովիկոս Փի-րզը հոգեւորականութեան ստաջարիութեան համաձայն մերժեց, այնու ամենայնիւ իր Զմբուհիոյ հիւպատոսին մասնաւոր կերպով հրամայեց Հայերին առանձին հովանաւորութիւն ցոյց տալ »:

Այս գործը սեղի էր անեցել մի եւ նոյն ժամանակներում, ինչ ժամանակ որ Ռուսաստանում առեւտուրը նոր էր սկզբնաւորուել, Տաճկահայերը մէկ մէկ դալիս էին Ռուսաստան առեւտուր անելու. նա էլ երևում է զիներալ Վէյանենա Մատիւշկինի 1725 դեկտեմբեր 15-ին ներկայացրած յայտարարութիւնից, որով նա արքունիքից խնդրում է առաջուայ սովորութեան համաձայն թոյլատրել, որ Տաճկաստանի հրպատակ Հայերի բերած արծաթը ընդունին Գիներալ-Վէյա. Մատիւշկինը զեռ նոր էր միջնորդութիւն արել երբ 1726 յունուար 12-ին Հալէպի եւ Բամասկոսի Հայերը մի խնդիր ներկայացրին, որի մէջ խնդրում էին, որ իրենց թոյլ տրուի, Աստրախանի վրայով Աղովեան երկիրների հետ առևտուր անել, բերել տաճկական ապրանքներ, որի համար նրանք խնդրում էին, որ իրենցից էլ այն չափով մարս վերցնեն, որքան որ վերցնում են Զուղայեցիներից: Բնական է, որ Ռուսաստանը չէր մերժել, եւ այդպէս էլ եղաւ եւ թոյլատրուեցաւ: Այս ժամանակից սկսած Հայերն սկսեցին առեւտուր անել Բէքէ եւ այլ Տաւրիկեան քաղաքների

(1) Յ. Ե. Զրդեաը Եդեսիացի էր, ծն. 1772 թ. ֆարիզ անցաւ. եւ այնտեղ մի քանի տարուց յետոյ Արևելեան լեզուաց վրժոնի. ուսուցչապետ նշանակուելով սկսեց հայերէն լեզուն դասախօսել: Երբեք Աշտարակեցին Տփիսում գրողը բռնաւով նրան Տփիս հրաւրեց ուսուցչի պաշտօնով: Պօլստեմիա խմբագրող յանձնաժողովի մէջ Զրդեաը մեծ դեր է խաղացել: Մեռաւ 1833 օգոստոս 16-ին: 1806-ին նա ֆարիզում հետեւեալ վերնագրով աշխատութիւն սպեց. Recherches sur l'histoire ancienne de l'Asie (Ասիոյ հին պատմութեան վրայ հետազոտութիւններ): Այս գրքի ուսերէն թարգմանութիւնը, որ կատարել է Ալէքսանդր Խուդաբաշեանը, 1816-ին լըս տեսաւ Պետերբուրգում: Գիրքը դիտնական արժեքից զուրկ մի քաղուածական համառոտ պատմութիւն է եւ վերաբերում է հայոց պատմութեան: Այս գրքի ակերէն թարգմանութեան էջ 375-376 ուժն է գրուած վերեւ մէջ բերած մտաբ:

Եւս որ սոցիալական շարժումները, որոնք տեղի ունենում են այս պահին:

Սակայն այստեղից տեսնում ենք, որ հայաստանի իրավիճակը շատ բարդ է: Այս պահին հայաստանը գտնվում է ճգնաժամի մեջ: Դա կարող է լինել ինչ-որ բանի սկիզբը, որի հետևանքով հայաստանը կարող է դառնալ միջուկային զենքերով սպառնալիքի տակ: Այս պահին հայաստանը գտնվում է ճգնաժամի մեջ: Դա կարող է լինել ինչ-որ բանի սկիզբը, որի հետևանքով հայաստանը կարող է դառնալ միջուկային զենքերով սպառնալիքի տակ: Այս պահին հայաստանը գտնվում է ճգնաժամի մեջ: Դա կարող է լինել ինչ-որ բանի սկիզբը, որի հետևանքով հայաստանը կարող է դառնալ միջուկային զենքերով սպառնալիքի տակ:

ԳԻՏԻՆ Ժ

Այստեղից մենք տեսնում ենք, որ ինչ-որ բանի սկիզբը, որի հետևանքով հայաստանը կարող է դառնալ միջուկային զենքերով սպառնալիքի տակ: Այս պահին հայաստանը գտնվում է ճգնաժամի մեջ: Դա կարող է լինել ինչ-որ բանի սկիզբը, որի հետևանքով հայաստանը կարող է դառնալ միջուկային զենքերով սպառնալիքի տակ:

Սակայն այստեղից տեսնում ենք, որ հայաստանի իրավիճակը շատ բարդ է: Այս պահին հայաստանը գտնվում է ճգնաժամի մեջ: Դա կարող է լինել ինչ-որ բանի սկիզբը, որի հետևանքով հայաստանը կարող է դառնալ միջուկային զենքերով սպառնալիքի տակ: Այս պահին հայաստանը գտնվում է ճգնաժամի մեջ: Դա կարող է լինել ինչ-որ բանի սկիզբը, որի հետևանքով հայաստանը կարող է դառնալ միջուկային զենքերով սպառնալիքի տակ:

էջ.

Սենաաը մի հրահանգ ղրկեց Աստրախան , որով պատուիրում էր , բոլոր հայ առեւարականներին , որոնք բնակւում են Աստրախանում , մուծել տեղական առեւարականութեան ցուցակները եւ առեւարական մի քանի հարցերի համար էլ ենթարկել անգոյն վաճառապետին : Սա էլ մի տեսակ արածուցութիւն էր , որով պետութիւնը նրանց ուղում էր ր հպատակների հետ հուսաար ճանաչել :

Այս մի եւ նոյն ժամանակ Պետերբուրգում մեծ գեր էր խաղում Ջուզայեցի հայ վաճառական Ղուկաս Երբուանեանը : Երբուանեանը մի քանի ասորի ազգանք բերելով Պարսկաստանից , շնորհիւ պատանական աւազակների՝ մեծ հիւսանք էր կրել , որովհետեւ հետոս Մեծի Ժամանակ որոշուած ընթացակից պահապանները (կովոյ) այլ եւս գոյութիւն չունէին : Ղուկաս Երբուանեանը մեծ ծրագրեր ունէր , ուստի եւ նախ եւ առաջ ապահովութիւն էր պահանջում եւ գիւնց պետութեան , որ առեւարականներին ուղեցելու համար քան մարդուց բազկացած պահուպան խումբ ասան : 1732 յունիս 8-ին Սենաաը՝ Աննա Իվանովնա կայսրուհու կողմի համաձայն կարգադրեց յարգել յիշեալ Երբուանեանի խընդիրը : Այս Ղ. Ե. 1740 ին յունուար 8 ին իրաւունք ստացաւ Վասիլ յեւկի կղզիների վրայ , որտեղ ինքն էր բնակւում , եկեղեցի հիմնելու : 1740-ին սեպտեմբեր 17-ին Ղ. Ե. իր ընկերների հետ (յիշուած են Նոր Մակարեանները , որոնցից Բարսեղ Մակարեանը բնակութիւն էր հաստատել Մոսկուայում , ժամանակին մեծ գեր էր խաղում եւ 1747 յուլիս 24-ին որոտակապակութիւն ընդունեց , որի համար եւ առանձին արածուցութիւններ ստացաւ . յիշուած է եւ Աստրախանի բնակիչ Աստուածատրեանը)՝ կետեւեալ բովանդակութեամբ խնդիր ներկայացրեց . «Անցեալ 1710 թ. մեր պապ հայազգի Սափար Բարսեղեանը իրաւունք ստացաւ , որ Թերեք գետի ափերին եւ կազակների գիւղաքաղաքներում գործարաններ բանայ , եւ սորա համար էլ որոշուած էր տեղ եւ արուած էին նրան կարեւոր թւով մարգիկ . . . եւ այլ առանձնաշնորհութիւններ , որի համար էլ կազանի Վեովոզա Ապրաքսինին հրովարտակ էր սուած , իսկ 1718 թ. մեր պապին տրուած բարձրագոյն հրովարտակ մետաքսէ գործարաններ բանալու համար . . . եւ այլն . . » խնդրում էին « Տալ տեղ Աստրախանում եւ Ղզլար բերդի մօտ , որպէս զի շերամաորաւ բանան , բրինձ ու բամբակ ցանեն եւ մի յանի ասորի ասանց մաքս վճարելու արդիւնաբերեն . բացի այս Աստրախանումն էլ թոյլ տալ բանալու մետաքսի եւ բամբակի գործարաններ , թէ արտասահմանից եւ թէ Պարսկաստանից էլ բերել մետաքս եւ գործիքներ այդ գործարանների համար , առանց մաքս վճարելու . . . »

Այս խնդրի պատասխանը տրուեցաւ 1741 յունիս 15-ին շնորհած բարձրագոյն արածուցարով յանուն Ղուկաս Երբուանեանի եւ Ընկ . , որով պատուիրում էր Աստրախանում եւ Ղզլարում զբաղուել շերամա-

բաւձու թեալքս . . . ցանկէ բրինձ եւ բաւրակ . . . հիմնել . . . գործարաններ եւ
պատրաստել մեծաքանակ կիսավիտաքանե ու բաւրակէ գործուածքներ եւ
'ի վաճառ հանել . . .

Ղուկաս Շիրազանեանը ժողովարկի ընթացքում մեծ առեւտուր սկսեց
արտասանմանի հետ . . . նրա գործարանի գործուածքները, նոյն խալ, Հա-
լանդիա, Շվեդիա եւ Ֆրանսիա էին արտահանուող . . . իսկ Գերմանիա-
յում նա իր գործուածքները փրխում էր շաքարի, սոսնձերի, հայեյինե-
րի հետ . . . եւ այս բոլորն ուզարկում Պարսկաստան . . . որ քիչ փոխում էր
մեծաքանակ ահնեղէնի հետ . . . Ղ. Շիրազանեանը, չըւարձ կարելի զգաց
աւելի ընդլայնելու իր գործը . . . որպէս զի կարող վնի պատուէրներին
գոհացում պալու . . . եւ 1752 թ. սեպտեմբեր 27 ին, թըջրուու թիւն ստա-
ցաւ թիթենիների նոր անասաններ տնկելու . . . եւ շերամապահութիւնը ա-
ռաջ տանելու . . . Շիրազանեանները վերջը Մոսկովա արեղափոխուցան
ուր նոյնպէս գործարաններ հիմնեցին . . . Մեղ յայտնի չէ կա՞ն այժմ նրա
ժառանգները թէ ոչ . . .

1749-ից Հայերը մի ուրիշ քաղաք էլ ընտրեցին որպէս կեդրոն առ-
եւարի :

Մենք մինչեւ այժմ չը յիշեցինք Կազանը . . . որովհետեւ չունինք այդ
մասին յիշատակութիւններ . . . բացի այն հասարկոյր պիտարկներէց . . . ո-
րոնք պատահում են մեր սանեցած աղբիւրների մեջ . . . Այդ պիտարկներին
նայած . . . Հայերը 1626 թ. դեռ արտաջ էլ կազանի հետ առեւտրամիտ յա-
րաբերութիւն են սկսել . . . եւ նրա շարքումակուել է . . . ի հարկէ ընդհատում
ներսով . . . նոյն խալ մինչեւ մեր Թամանականը . . . Սակայն 1769-ից արդէն
այդ ճանապարհը սովորական է եւ Աստուծոյ կողմէն Զուղայեցիին
որ Կազանում իր ընկերները հետ առեւտրութիւն անում . . . այս անգամ
փորձած է ապրանք տանելու կառն Օրէնդորգ . . . նոյն ատուայ օգու-
տա 3-ին նա իրաւունք ստացաւ որով անցաւ Օրէնդորգ . . .

Ռուս առեւտրականներն առաստարակ գտան էին . . . որ առեւտուրը հա-
մարեա ստացներ ձեռքին էլքս նրանք տեսնում էին թէ ինչպէս կամաց
կամաց ռուսական քաղաքներում բուռն էին գնում Հայերը . . . որոնք նը-
րանց տեսնով խլում էին ամեն ինչը ձեռքից . . . էլ Կազան . . . էլ Օրէն-
դորգ . . . էլ Նարվա եւ մի ս ջաղաքները բոլորն էլ շարւած էին Հայե-
րով եւ նրանք բացի իրենց բերած ապրանքից մի նոր սեռակ առեւ-
տուր էլ էին ստեղծել . . . այդ այն էր . . . որ արտասանմանից բերած ապ-
րանքը օրէնքի համաձայն միայն դուրսագաւառներն ունէին իրաւունք
գնելու . . . իսկ Հայերը պէտք է իրանք գնային արտասանման եւ բերէին
իրենց համար . . . եւ այդ գէպքում նրանց իրաւունք էր տրուում Պարսկաս-
տան տանելու . . . սակայն գնուուեցան ճարպիկ Զուղայեցիներ . . . որոնք
սկսեցին միանուագ գնել օտարների բերած ապրանքը եւ մասաւր Ռու-
սաստանում ծախել . . . մնացածն էլ Պարսկաստան տանել . . .

Մի օր էլ բացուեցաւ ասին ինչ մը անա ինչպէս . Մակարեան եզ-
 բայրներէ՛ գործակառարները . որոնք գնեց էին . Գերմանիայից բերած
 ապրանքը՝ ընդհարուեցան — մի ինչ որ թիւրմտացութեան պատճառով—
 մ'սակեալի վաճառական . Պետրովի ետեւ . Այդ տեղ մեծ աղմուկ ձագեց .
 բանը ձեռին նստաւ իւր սոսն մուծկիներէ՛ մի խումբ յարձակուերով նրանց
 վրայ Պետրովի առաջնորդութեամբ . ձեռեցին . Հայնրին . որոնք ստիպ-
 ուած եղան բողոքելու . Արեւի այդ բողոքի եւ ձեռի հետեւեալն էր . որ
 1756 փետրուար 1-ին Աննաթը հրամայեց չը թողչ տայ պարսկահայաստակ
 Հայերին եւ Ասիայի ա՛յլ ազգութեան անեւտրականներին . որ օտար
 երկրացիներէ . Ռուսաստան բերած ապրանքը գնեն . որովհետեւ մաքսա-
 յին օրինակիքը չէ թոյլ տայիս :

Ինչքան էր ուռւ առեւտրականները ճնշումներ գործ դնէին . այնու-
 ամենայնի պարսկահայերը շահագործութեան նորանոր ազդեւորներ էին
 բաց անում . նրանք գիտէին ձիւ շարքը . Պարսկաստանը այնպիսի եր-
 կիրներէն էր . որ տեղ արարական նժոյգների մեծ անեւտուր կար .
 Հայերը Աստրախանի անապատներում յեկաեւ էին ձիւ լաւ տեսակնե-
 րը . մանաւանդ Կազակների ձիերը . որոնք մասամբ մօրէն արարական
 են . եւ անա մտադրու եղան այդ ձիերի առեւտրով զբաղուել : Հիւրասի-
 րոյց Պարսկաստանն ուրախ էր . բայց Ռուսաստանից ատանց թոյլտուու-
 թեան դուրս տանելն էլ անկարելի էր . Այս անասկի առեւտրին սկիզբ
 գրին Ս . Պետերբուրգի երկրորդ կարգի քաղաքացի (մէջշանին) Ալահան-
 ցի . Իստիսանի որդիք Մանուէլ եւ Աստուածատուր Նազարէթեանները .
 որոնք 1757-ին խնդրեցին առտաց արքունիքից թոյլ տայ իրենց Աստ-
 րախանի անապատներում ձիեր գնելու եւ որոշեալ մաքսը վճարելով
 ուղարկել Պարսկաստան . որի փոխարէն նրանք խոստանում էին այնտե-
 ղից արկի ու արծաթ բերելու . Այս Իստիսանիաներից մէկը 1758 նո-
 յեմբեր 19-ին Պարսկաստանում նոր առեւտրական ընկերութիւն հիւ-
 նելու թոյլտուութիւնը խնդրեց . եւ այդ ընկերութեան կառավարիչ
 կամ վերատեսուչը պէտք է լինէր Ֆէօդոր Կօրեանովը . որ ինչպէս ե-
 թեո՞ւմ է՝ Ռուս պէտք է եղած լինի : 1761-ին այս խնդիրը նորից ար-
 ծարձուեցաւ եւ փետրոսարին իրաւունք ստուեցաւ . սակայն հետեւան-
 քը մեզ անյայտ է : Մանուէլ Նազարէթեանն էլ խնդրեց թոյլտու-
 թիւն 4000 փայով սկզբանորական ընկերութիւն հիմնելու . միայն 180
 բուբլի արժողութեամբ . նա 1758 յունիս 15-ին թոյլտութիւն ստա-
 ցաւ :

Մի ուրիշ մեծ առեւտրակար տուե՛ւ ար գործում էր Մուկուայու մ .
 Չաքարիտ Շահրիմանեանց էր (Ալպանցի) . Աստուծէր Մուկուայում
 սեպական մետաքսագործարան . որ տեղ իտալական եւ պարսկական
 մետաքս գործուածքներ էր պատրաստում . եւ որովհետեւ նորանոր մե-
 քենաներ էր բերելուտալիս . ոտտի՛ եւ 1756-ին խնդրեց պետութիւնից .

որ այդ մեքենաներից մաքս չը վերցնեն : Աննաաը ադրիլ 2-ին ցոյսանեց մաքսատներին : որ այնուհետև գործարարներէ համար բերած մեքենաներից մաքս չը վերցնեն :

Այնուհետև առեւտուրի շրջանն աւելի լայնանում է եւ 60-ական թուականներից պետութիւնն արդէն ինքն էլ նիւթապէս նպատառում է առեւտրին : 1763-ին Սափարեանի թոռներից թէ որդիներից մէկը իրաւունք ստացաւ Աստրախանի նահանգում այգիներ տնկելու եւ մի եւ նոյն ժամանակ պետութիւնը պարտք տուեց 40 հազար ռուբլի, 10 տարի մամանկով, առանց սոկոսի : Սափարեանին այդ նպատակի համար թոյլ էր արտած գիւղեր գնելու, միայն այդ գիւղերի մեծութիւնն էլ որոշուած էր, որ գնուած գիւղը պէտք է միթիայն 300 աղամարդ ունենար եւ ոչ աւելի : Այս տեղ մենք կարծում ենք, որ գիւղացիները պէտք է իբրեւ ճորտ լինէին :

1767-ին Ղզլարցի հայ Աղաջանը իր ընկերների հետ խնդրեց թոյլտրութիւն վաճառելու համար տակաւներով չիխի (1) կոչուած գինի տանելու Աստրախան եւ սեպտեմբեր 10-ին իրաւունք ստացաւ :

1768 յունիս 30-ին տուած բարձրագոյն նրոյարտակով հայ ժողովրդի նորանոր իրաւունքներ էին արձուած եւ մի տեսակ հրաւէր Ռուսաստանում ընդ միշտ բնակուելու համար : Այս նպատակին հասնելու համար առեւտրի ազատութիւն էր տրուում :

1771 թ. Ղալմուխները մեծ վնաս հասցրին Աստրախանցի Հայերին եւ Սենատին հրամայուեցաւ 1779 մարտ 11-ին, որ Աստրախանում փոխատուական դրամատուն հիմնեն, որպէս զի առեւտուրը վերականգնանայ, որը 1771-ից արդէն դադարել էր եւ չափից զուրս ընկել :

1779 նոյեմբերի 14-ին շնորհեցաւ բարձրագոյն հրովարտակ յանուն Ղրիմեցի Հայերի : որոնք հիմնեցին նոր-նախիջեւանը : նոր նախիջեւանից յետոյ հիմնուեցաւ եւ Գրիգորիո-Պօլխար եւայլն, որոնք նոյնպէս մեծ զարկ տուին վաճառականութեան :

1783 թ. մարտ 30 ին իշխ. Պօտէովիինին, որը գններաւ-Գուրերնասոր էր, հրամայուեցաւ հայկական դատարաններ հիմնելու : Մի եւ նոյն ձեւի դատարաններ հիմնուեցան նաեւ Աստրախանում : Բացի այս, Աստրախանի հայ վաճառականների խնդրանք 1786 մարտ 18-ին իրաւունք արուեցաւ այսպէս կոչուած Խորհրդի դատարաններում ներկայացուցիչներ ունենալու :

Վաճառականութեան հետ ղուգընթացաբար Հայերն իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացրին նաւային հաղորդակցութեան վրայ, ձիւտ է, վաղուց արդէն նրանք կատարեց ծովի վրայ նաւեր ունէին, սակայն օ.

(1) Եսր, գեւ չը թթուած գինի, այն որ կախէթում ւ մաճար » են ասում :

րինական ձեռնարկը համար հարկատու էր թոյլտուութիւն, մանաւանդ որ նրանց նաւերն առանց թոյլտուութեան չէին կարող ուսական ծովափնեայ քաղաքներն այցելել: Երբ Պետրոս Մեծը կասպից ծովի ափերն իր պետութեան հետ միացրեց, արդէն ակներեւ կերպով մէջ բերուեցաւ եւ նաւային հաղորդակցութեան գործը: Թէպէտ յիշատակուում են առեւտրական նաւերի մասին, որոնք Հայերին են պատկանելիս եղել, բայց դրանք պէտք է անշան նաւեր եղած լինին եւ ոչ թէ Պետրոս Մեծի շինել տուած «Օրեօլը», որ այրուեցաւ Բազինի յարձակման ժամանակ:

Առաջին կանոնաւոր նաւագնացութիւնն «կսողն» իմ կարճքով պէտք է հայ վաճառական Առողմոնեանը լինի, որ խնդրեց ազատել իրեն ու իր ընտանիքին այլ եւ այլ տուրքերից, եւ 1758 նոյեմբեր 19-ին էլ խընդրեց թոյլ տալ որ կասպից ծովի վրայ երկու առեւտրանաւ բանեցնէ: 1761-ին յուլիս 25-ին կա՛մ այդ խնդրը կրկնուեցաւ եւ կա՛մ թէ վերջնական լուծումն ստացաւ:

1760 թ. մի հարց ծագեց:

Աստրախանում գոյութիւն ունէր Գրաֆ Վորոնցովի նաւային ընկերութիւն, որը կասպից ծովի ձախ (°) ափերի վրայ նաւեր էր բանացնում: Գրաֆ Վորոնցովը մի բողոք ներկայացրեց Սենատին Աստրախանի նահանգական գիւանի վրայ (Կանցելարիա), որ ի մէջ յիշեայ գիւանին մեղադրում էր 1759 թ. յուլիսին արձակած մի կարգադրութեան համար, եւ այդ կարգադրութիւնն էլ հետեւեալն էր. Դիւանը թոյլ էր տուել Աստրախանի Մովային նաւայնացական ընկերութեան եւ հայ վաճառականներին էլ Մաքսիմ Տատուչեւին (°), Յովհաննէս Բունիաթեանին, Թէվլազ Չալեանին (Չալիեւին) եւ ընկերներին որ Աստրախանից նաւեր ուղարկեն Մազիշլախ եւ ձախ ափի վրայ եղած միւս ծովափնեայ քաղաքները: Երանք էլ 5 առեւտրանաւ էին ուղարկել զանազան տեսակ ապրանքով: Երկն տարւայ մարտ 30-ին Սենատը բացարկեց, որ ձախ ափը Գր. Վորոնցովի ընկերութեանն է տուած եւ իր բացատրութեան 19-րդ յօդուածում ասուած էր. «Յիշեայ գիւանին հրամանագրել, որ կասպից ծովի ձախ կողմի վրայ ոչ ոքին չը թոյլ տան առեւտուր անելու»:

Մեզ յայտնի հայ նաւատէրերից մէկն էլ Աստրախանի բնակիչ Գրիգոր Կամպանովն է: Սա Մոսկուայում եւ Ֆրանսով գիւղում մեծաքսի գործարաններ բացեց եւ վերջը խնդրեց պետութիւնից թոյլտուութիւն կասպից ծովի վրայ առեւտրանաւեր բանացնելու: 1769 նոյեմբեր 17-ին Սենատն առհասարակ Աստրախանցի հայերին յայտարարեց նաւային ընկերութիւններ հիմնելու եւ նաւերի թիւը շատացնելու:

Այժմ անցնենք մեր գործի վերջտրանին:

Մենք հայ վաճառականական ցուցանիչ կնքում ենք Պօղոս կայսեր Կրօնարարական :

Պօղոս կայսեր օրով Աստուածայանցիք մեծ առեւտուր ունէին : մանաւանդ որ Սկատերինէ Ռ. կայսրութիւն ընդարձակ փոխել էր Հայերի վիճակը : մի շարք արտօնութիւններ էր առել . նոյն էր արեւելք եւ Պօղոս կայսրը : Կայսրը պահանջեց թրեւ մի անգեղակազիր ներկայացնել եւ մանաւանդանօրէն ցոյց տալ թէ ինչ կիմուքների վրայ է գրուած Հայերի ձեռքին եղած առեւտուրը : Կայսեր ներկայացուցեալ 12 կիւներից քաղկացած մի անգեղակազիր . իսկ մինչեւ այդ անգեղակազիրը կայսրը մի հրովարտակ շնորհեց կառավարիչ Սենասին . որը նոյն թիւով թարգմանում ենք այստեղ :

(Զինի կայսերական ընդարձակ տիտղոսի .)

« Զիջանելով Աստուածայանութեան անուր անող հայ հասարակութեան խնդրին . որոնք գրուած են ի թիւս ոտուական վաճառականների . Ամենաողորմածաբար հրամայում ենք վերադարձնել նրանց այն իրաւունքները : որ շնորհել են մեր նախորդներն այդ հասարակութեան . եւ այդ հիման վրայ նրանց եւ իրենց միւս հայրենակիցների համար բարձրագոյնս հրամայում ենք . առաջին՝ թոյլ տալ նրանց . համաձայն առեւտրական օրինաց մաքար վճարելով : միւս օտարերկրացիներին նման առեւտուր անել : Սրբորդ՝ ընդունել նրանց որպէս ժամանակաւոր հպատակ եւ սչ մշտական : Սրբորդ՝ չըստիպել նրանց գրուելու ի թիւս ոտուս առեւտրականների . եւ մի եւ նոյն ժամանակ այդ կողմից ազատել տուրքերից ու պարտաւորութիւններից : Չորրորդ՝ նրանց բացի քրական գործերից . դատել Աստուածայանութեան առեւտուր անող Ասիացոց ընդհանուր գատարանով : Հինգերորդ՝ որպէս զի նրանց ընտանեկան կեանքում գծուարութիւններ չտաւջանան . ազատել նրանց կոտորեալ սրա փոխարէն գրամական տուրք վերցնելով՝ այլոց վարձել այդ գործի համար » :

« Պարտի »

Տուած է Ս. Պետերբուրգում
1797 թ. փետրուար 20-ին .

Վ Ե Ր Ջ

Բացուած է բաժանորդագրութիւն

ԴԻՏԱԿ

ԺԱՂՅՎՐԴՊԱՆՆ ԾԱՐԱԹԱԹԵՐԹԻ

Տառ բաժանորդ գտնողը՝ ինքը ձրի կը ստանայ Դիտակն իբր
յաւելուածով:

Բաժանորդագրենէ կ

Ռուսաստան 2 ըւրլի | Արտասահման 8 ֆրանկ

Հասցէն՝ Tiflis (Caucase) rédaction «Ditak».

Մասիւնում է թիֆլիսի գրասխանների մօտ

Կ. Յ. Բամաշեանի

ԱՆԻԻ ՅԻԾԱՏԱԿ

Ալբոմ Աննիի աւերակների 24 գեղատիպ պատկերներով, Անիի
յատակագիծ քարտէզով եւ Անիի մասին պատմական-տեղագրական
ծանօթութիւններով (հայերէն եւ ֆրանսերէն)

Գինը 80 կոպ.

